

हिरेमठ आणि धारवाडची चळवळ

छोट्या मीटरगेज रेल्वेनं धारवाडकडे निघालो होतो. बेळगावच्या पुढं सगळा परिसरच बदलला. झाडी दाट होत गेली. तऱ्हेतऱ्हेची झाडं, त्यांवर चढलेल्या वेली बघताना 'रेन फॉरेस्ट'ची चुणूक दिसत होती. देवदासी प्रश्नाच्या पाहणीच्या निमित्तानं मी बेळगावपर्यंत आलो होतो. पण पुढचा परिसर नवीन होता. मधुकर देशपांड्यांनी पत्र लिहिलं नसतं तर माझं इकडं येणं काही झालं नसतं. ते अमेरिकेत गणिताचे प्राध्यापक. हिरेमठ आणि त्यांचे सहकारी धारवाड जिल्ह्यात पर्यावरणाविषयी आंदोलन करतात. त्या कामात सहभागी व्हायला देशपांडे सहा महिन्यांची रजा काढून आले होते. मी त्यांना फोनवर विचारलं, "कोण हिरेमठ ? आणि कसलं आंदोलन करतात ते ?"

त्यांनी चकित होऊन विचारलं, "तुम्ही त्यांचं नावही ऐकलं नाही ? एवढं मोठं आंदोलन तिकडं चालू असताना महाराष्ट्रातल्या लोकांना त्याची फारशी कल्पना दिसत नाही. तुम्ही पाहायला हवं ते काम."

माझ्या महाराष्ट्रीय निरक्षरतेचं क्षालन करण्यासाठी मी आता धारवाडकडे निघालो होतो.

धारवाड स्टेशनही छोटं आणि रम्य आहे. कमी उंचीचे प्लॅटफॉर्म. फारशी गर्दी नाही. आजूबाजूची झाडी बघत तिथल्या बाकावर बसलं, की हिलस्टेशनवर बसल्यासारखंच वाटतं. स्टेशनच काय, सगळं गावच टूरिस्ट लोकांचा त्रास नसलेलं हिलस्टेशनच आहे. प्रशस्त रस्ते, सगळीकडे उंच उंच झाडं, बंगले, त्यांची कंपाउंड्स, जुनी, दगडी. तिथलं ट्रेनिंग कॉलेज, कर्नाटक कॉलेज, विद्यापीठ- सगळं जुनं, मुरलेलं आणि व्यक्तिमत्त्व असलेलं. बाजारभाग अतिशय थोडा. तिथं थोडीफार गर्दी दिसेल; पण एरवी रस्ते, तिथलं जीवन निवांत पडलेलं.

इथल्याच एका रस्त्यावर हिरेमठांचं घर आहे. हिरेमठ वाटतात पस्तिशीचे. आहेत अठ्ठेचाळीस वर्षांचे. निमगोरे, केस काळे, पण माथ्यावर थोडे विरळ झालेले. जाड्या खादीची पॅट, जाड्या खादीचाच पूर्ण बाह्यांचा बुशशर्ट आत खोचतात. एखाद्या विद्यार्थ्यासारखे दिसतात. 'आशादीप' नावाचं त्यांचं दुमजली घर आहे. वरचा मजला भाड्यान देऊन खाली ते राहतात. हिरेमठ पूर्वी अमेरिकेत होते. दहा वर्षं तिकडं ते मोठे बिझनेस एक्झिक्युटिव्ह होते. ते सगळं सोडून आपल्या अमेरिकन बायको आणि दोन मुलांसह ते बारा वर्षांपूर्वी इथं आले आणि इथंच राहिले. त्या अमेरिकेन बाईच नाव आता 'श्यामला' झालं आहे. त्याही अमेरिकन पीस कोअरच्या व्हॉलेंटियर म्हणून आफ्रिकेतल्या सिआरा-लिओन या देशात होता. त्यांनाही या कामाची आवड होतीच. दोघांनी मिळून मेडलरी नावाच्या खेड्यात काम सुरू केलं. अमेरिकन दिसणाऱ्या त्यांच्या दोन मुलांना तिथल्या कानडी माध्यमाच्या शाळेत घातलं. आता मुलं दहावी आणि कॉलेजच्या पहिल्या वर्षाला गेल्यावर धारवाडला हे राहायला आले आहेत.

श्यामला अमेरिकन, तिची मुलं गोरी, म्हणून घराविषयी काही कल्पना कराल तर ती चुकीचीच ठरणार. घरात भरपूर पसारा आहे न्यातल्या त्यात मुलांच्या खोलीत तर विचारूच नका. पुढच्या खोलीत दोन लोखंडी खाटा; त्यांवर मच्छरदाणीसाठी असलेले बार, त्यांवर टांगलेले कपडे. एकदोन लोखंडी फोल्डिंग खुर्च्या, टेबलावर कागदपत्रं, फायली, पुस्तकं, जमिनीवरही रचून ठेवलेली पुस्तकं. त्याच खोलीत उभ्या असलेल्या मुलांच्या दोन सायकली. घर कसं 'होमली' वाटतं. त्यामुळं त्यांच्याकडे उतरलो आणि पटकन रुळलोही.

हिरेमठांना त्या परिसरात सगळे 'एस. आर.' या त्यांच्या इनिशिएलसनीच हाक मारतात. एस. आर. चं आणि माझं बोलणं इंग्लिशमधेच व्हायचं. त्यांचा आवाज खर्जातला. काही महत्वाचं सांगताना तो आणखीनच खाली जायचा आणि हळू व्हायचा. (अगदी अमीरखाँ यांच्या गाण्यासारखा.) त्यांचे इंग्लिशचे उच्चारही टिपिकल कानडी किंवा दाक्षिणात्य हेलाचे. मी त्यांना विचारलं, "अमेरिकेत दहा वर्षं राहिलात, तुमच्या भाषेवर तिथला परिणाम कसा नाही झाला ?" ते म्हणाले, "आणि तरीही माझं अडलं नाही. मी तिथं एक्झिक्युटिव्ह होतो. त्यांची क्लायंट्स अमेरिकनच होती आणि त्यांच्याकडून मी भरपूर बिझनेस आणत होतोच की !"

श्यामला उंच, स्थूल, गोरी, बाकदार नाक असलेली. ती साडी नेसते. गळ्यात मंगळसूत्र घालते. तिचं इंग्लिश मात्र खास अमेरिकन ढंगाचं. ती

‘आयोवा’ प्रांतातनं आलेली असल्याने आणि मीही आयोवात तीन वर्षांपूर्वी राहून आलेलो असल्याने आम्हांला गप्पांना तो चांगलाच धागा होता. तिला गळ्यात मंगळसूत्र कां घालते विचारलं, तर म्हणाली, “एनिल, डोंच यू नो डॅट, आय अॅम लिंगायत ?” मी थक्कच झालो.

एस. आर. म्हणाले, “आईला मी एकुलता मुलगा. वडील लहानपणीच गेलेले. माझं जेव्हा श्यामलाशी ठरलं तेव्हा मी इकडं येऊन विचारलं. आई म्हणाली, ‘माझी बाकी काही अट नाही. फक्त तिने धर्म बदलावा.’ मी श्यामलाला तसं सांगितलं. हेही म्हटलं, की ‘ही आईची इच्छा तू मानायलाच हवी असं नाही.’ पण ही म्हणाली, ‘मी ख्रिश्चन आहे म्हणजे काय आहे ? त्यालाही काही अर्थ नाही. तेव्हा तुझ्या आईची इच्छा पुरी करायची असेल तर माझी हिंदू व्हायला हरकत नाही. माझ्या दृष्टीने काही फरक पडत नाही.’ म्हणून आमच्या इथल्या लिंगायत मठात तो विधी लग्नापूर्वी उरकला.”

त्यामुळे इकडच्या खेड्यांमधल्या कामातही तिला लोकांनी लवकर स्वीकारलं असणार.

दोन्ही तरुण मुलं हसरी. थोरला राज हा अगत्याने माझी ऊठबस करीत होता. धाकटी मुलगी शीला टिपिकल कानडी मुलीसारखी पाव्हण्यांसमोर फारशी येत नव्हती. दोघांचीही आपसांत बोलायची भाषा कानडी. आमच्याशी इंग्रजी बोलणं कानडी वळणाचं.

घरातलं जेवण म्हणजे भाकरी, एक अगदी पातळ सार, एक भाजी आणि भात. मी तिथं असेपर्यंत यात फारसा बदल नव्हता.

हिरेमठांची आई धारवाड जिल्ह्यातल्याच छोट्या गावी असते. एकटीच राहते. स्वतंत्र वृत्तीची आहे. अधूनमधून यांच्याकडं येते. तिने एकटीनंच हिरेमठांना उभं केलं आहे. हिरेमठांचे वडील एस. आर. च्या लहानपणीच वारले. आई यांना घेऊन विजापूर जिल्ह्यात तिच्या गावी गेली. अक्षरशः शेतमजुरी करून राहिली. चुलत्याने जमिनीतला वाटा द्यायचं नाकारलं. बरीच वर्षं कोर्ट-कचेऱ्या झाल्या. गावकऱ्यांनी तडजोड घडवून आणून यांना थोडे पैसे द्यायला लावले. म्हणून मग एस. आर. ना घेऊन आई शहरात आली आणि त्यामुळे त्यांचं शिक्षण पुढं चालू झालं. मॅट्रिकच्या परीक्षेत एस. आर. कर्नाटक राज्यात दुसरे आले. जिल्ह्यात पहिले आले. अनेक बक्षिसं मिळाली. स्कॉलरशिप मिळाली. त्यामुळं पुढच्या शिक्षणाला काही अडथळा आला नाही. हुबळीला इंजिनिअरिंग कॉलेजला शिकायला आले. युनिव्हर्सिटीत पहिले आले. विजापूरच्या मित्रांनं प्रयत्न करून अमेरिकेतल्या कॅन्सस विद्यापीठातल्या एम. एस. डिग्रीसाठी प्रवेश आणि शिष्यवृत्ती मिळवून दिल्याने ते तिकडं गेले. तिथं

डिग्री घेतल्यावर एम. बी. ए. केलं. शिकागोत एका कंपनीत एक्झिक्युटिव्ह झाले — ही त्यांची थोडक्यात पूर्वपीठिका.

एस. आर. ना विचारलं, “आपल्या देशातले अनेक जण तिकडं जातात आणि तिकडंच स्थायिक होतात. थोडे लोक इकडं येतात, पण तेही इथं धंदा किंवा नोकरी करतात. इकडं येऊन असं काम करायचं, तुम्ही कसं ठरवलं ?”

“मी तिथल्या भारतीय विद्यार्थ्यांच्या असोसिएशनस, संघटना, क्लबज यांत सक्रिय सहभाग घ्यायचो. मी तिकडं असताना कुणाचा तरी लेख वाचला होता. त्यात, भारतात एक इंजिनियर किंवा एक डॉक्टर तयार होण्यासाठी समाज किती लाख रुपये खर्च करतो ते दिलं होतं. मी सारखा विचार करू लागलो : आपल्याला समाजानं जे दिलंय, त्याची आपण कुठल्या ना कुठल्या स्वरूपात परतफेड करायला हवी. तिथं पैसे जमवायचे, इकडच्या सामाजिक कामांना पाठवायचे, असं सुरू केलं. भारतात सुट्टीला आलो की अशा कामांना भेट द्यायचो. भारतातली बहुतेक नावाजलेली सामाजिक कामं मी रजेच्या थोड्या वेळात रात्रंदिवस प्रवास करून पाहिलीत. बनकर रॉय, अनिल सदगोपाल, किशोर संत, परमेश्वर राव, बाबा आमटे अशा लोकांनी भेटलो. या दरम्यान माझा शूमाखर यांच्याशी संबंध आला.”

शूमाखर यांचं नाव मी ऐकलेलं होतं. ते नोबेल प्राइझ मिळवलेले एक ज्यू गृहस्थ. सुरुवातीच्या काळात त्यांना शेतमजुरीही करावी लागलेली. स्थलांतर करून इंग्लंडमध्ये येऊन तिथं स्थायिक झाले. जगप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ झाले. त्यांनी लिहिलेलं ‘स्मॉल इज ब्यूटिफुल’ हे पुस्तक खूपच गाजतं आहे.

हिरेमठांना विचारलं, “शूमाखर यांच्या विचारांमधला नेमका कुठला भाग तुम्हांला अपील झाला ?”

“त्यांनी जगातल्या परिस्थितीचा आढावा घेतलाय. टेक्नॉलॉजीचा स्वीकार करायला पाहिजे यात दुमत नाही; पण कुठल्या प्रकारच्या ? प्रत्येक देशानं आपल्या परिस्थितीनुरूप तंत्रज्ञान विकसित करायला हवं. पुढारलेल्या देशांत मजुरांची टंचाई असते, पण भांडवल आणि ऊर्जा भरपूर उपलब्ध असते. त्याला अनुसरून त्यांनी तंत्रज्ञान विकसित केलंय. भारतासारख्या गरीब देशात भांडवल, ऊर्जा कमी; पण लोकसंख्या भरपूर असल्याने मजुरांना तोटाच नाही. तेव्हा त्यांचं तंत्रज्ञान त्याला अनुसरून असणं योग्य. पण त्याऐवजी ते पुढारलेल्या देशांचं तंत्रज्ञान आयात करतात. शूमाखर यांनी असा इशारा त्या वेळीच दिला, की यातनं तुम्ही अतिश्रीमंत आणि अतिगरीब असे वर्गाच तयार करीत आहात. संपन्न देशांनी दिलेल्या कर्जावर अर्थव्यवस्था अवलंबून ठेवाल, तर भलतीकडंच जाणार आहात. त्यांनी गांधी, कुमारअप्पा यांची अनेक अवतरणं त्यांच्या

लिखाणातून दिलेली आहेत. 'इनफ रिसोर्सेस फॉर एव्हरीबडीज नीड्स, बट नॉट फॉर एव्हरीबडीज ग्रीड' हे गांधींचं वाक्यही त्यांनी कोट केलंय."

पुढे हिरेमठांना वाटू लागलं की आपण इथून तिथल्या कामांना मदत पाठवणं पुरेसं नाही. आपण स्वतःच जाऊन तिथं काम केलं पाहिजे. मधल्या काळात श्यामलाची अशाच एका असोसिएशनमध्ये ओळख झाली. आणि दोघांनी भारतात कायमचं जाऊन काम करायचं ठरवलं. 'इंडिया डेव्हलपमेंट सर्व्हिस' (आय. डी. एस.) अशी संघटना त्यांनी आणि त्यांच्या मित्रांनी उभी केलेली होती. भारतातल्या कामांना त्यांनी आय. डी. एस. मार्फतच मदत केलेली होती. हिरेमठांच्या भावी कामासाठीही आय. डी. एस. नं पैसे उभे केले. (मला भेटलेले मधुकर देशपांडे हे त्या आय. डी. एस. चे अध्यक्ष होते.) आय. डी. एस. च्या अमेरिकाभरच्या सभासदांनी एकत्र जमून त्यांना निरोप दिला.

इकडं आल्यावर नेमकं काय करायचं हे हिरेमठांना समजत नव्हतं. ते स्वतः इंजिनियर आणि मॅनेजमेंट एक्सपर्ट असल्यानं त्यांना वाटे, की ग्रामीण भागात एखादी इंडस्ट्री चालवावी. पण शेवटी ती अनेक इंडस्ट्रीसारखी एक इंडस्ट्री होणार, असा विचार करून ग्रामीण विकासाच्या कामांचा ते विचार करू लागले. गावाची नेमकी गरज गावाकडून समजून घ्यायची; तिथं जे नाही ते योग्य त्या स्वरूपात आणि प्रमाणात उपलब्ध करून द्यायचं. त्यांनी अनेक विभागांची पाहणी करून राणीबेन्नूर तालुक्यातलं मेडलरी हे गाव निवडलं.

मेडलरी हे मेंढपाळांचं गाव.

आम्ही जीपनं अतिशय खराब रस्त्यानं तिथं पोहोचलो. दगडांच्या आडव्या चिपा रचून केलेली, वर मंगलौरी कौलं टाकलेली घरां. थराथरांनी बनलेले दगड तिथं सापडतात, म्हणून असे थाळीसारखे पसरट दगड एकावर एक ठेवून ते घरां बांधतात. घराघरांत चरखे फिरत होते. मेंढ्यांच्या लोकरीचे पुंजके हातात घेऊन त्याच लोकरीचं सूत वळणं चाललं होतं.

आय. डी. एस. नं या चरख्यापेक्षा अनेक पटींनी कार्यक्षम असलेला चरखा तयार केलाय. तो त्यांच्या डच मित्रानं इथं वर्षभर राहून त्या गरजा लक्षात घेऊन करून दिलाय. त्याच नाव 'मेडलरी चरखा'च पडलंय. शिवणयंत्रासारखा पायाखालची फळी दाबून तो फिरवता येतो. सायकलचं एक चाक, त्यावर फिरणारी छोटी चकती आणि त्यामागं ज्यावर सूत गुंडाळलं जातं ती मोठी बॉबीन. त्या गावात लाकडी हातानं फिरवता येणारा चरखा अजूनही जास्त वापरला जात असला तरी हा नवा चरखा हळूहळू मूळ धरतोय. घरांच्या

आवारांत घोंगड्यांचे खड्डा-माग होते. खड्ड्यात माणूस बसून हाताने बॉबीन सरकवून, दुसऱ्या हाताने पुढची लाकडी फणी हातानं जवळ ओढून सुतासुतानं घोंगडी विणत होता. कुणी चिंचोक्याच्या पुडीचं पाणी करून लोकरीच्या धाग्यांना मोठ्या ब्रशानं लावत होते. हे म्हणजे स्टार्च करण्याचाच प्रकार. यामुळं पुढं घोंगडी विणायला सोपं जातं. लहान मुलांपासून वृद्धापर्यंत सगळे या कामात गुंतले होते.

आय. डी. एस. गावात येण्यापूर्वी मेंढ्यांमध्ये रोगराईनं मरण्याचं प्रमाण बरंच होतं. यांनी व्हेटर्नरी डॉक्टर्स आणून मेंढपाळांची शिबिरं घेतली. त्यांना मेंढ्यांच्या आरोग्याची अधिक काळजी घ्यायला शिकवलं. लस टोचणं त्यांना माहीतच नव्हतं. आता लस टोचण्याचा प्रोग्रॅम सुरू केला. गावकऱ्यांना मी विचारलं तेव्हा म्हणाले, "पूर्वी एकेकांकडे पन्नास-शंभर मेंढ्यांचा कळप होता. आता त्याच लोकांकडे पाचपाचशेचा कळप आहे."

एकानं त्याच्या घरी नेलं. घर, त्याचं जाडजूड दार...सगळं मध्ययुगातलं. त्यानं अडसर दाखवून, मला कानडी येत नाही म्हणून इंग्रजीत सांगायचा प्रयत्न केला, "लाक," तेव्हा मी समजलो, त्याला 'लॉक' म्हणायचं आहे. दुभाषाच्या मदतीनं त्याला विचारलं,

"इतक्या घोंगड्या करताय; पण त्या खपतात का ? कुठं पाठवाय्या लागतात ? त्यांचे पैसे अडकून पडतात का ?"

तो हसला व म्हणाला,

"इथं आठवड्याचा बाजार भरतो. या गावात जेवढी घोंगडी तयार होते तो सगळा माल माझा दीड तासात खलास होतो."

मेंढ्या पाळण्यापासून, लोकर काढून तिची घोंगडी करून, ती विकण्यापर्यंतचं सगळं एका गावात घडतं. एकेका आठवड्यात शेकडो घोंगड्या तयार होतात. यांतले काही फक्त मेंढ्या पाळणारे, काही फक्त विणणारे. काही दोन्हीही करणारे असतात. यांत विणणाऱ्यांकडे मेंढ्या संख्येनं जेमतेम. या भागातून लोकर जमा होऊन मेडलरीला येते. पूर्वी व्यापारी यात खूप नफा काढायचे. आय. डी. एस. नं लोकर खरेदी करून त्याच भावानं विणकरांना विकायला सुरुवात केली. आता मेंढपाळ स्वतःच येऊन विणकरांना विकतात. आय. डी. एस. त्यातून बाजूला झालीय.

एकूणच आय. डी. एस. च्या कामाचं हे स्वरूप आहे. लोकांना आपापल्या पायावर उभं करणं आणि ते उभे राहू लागले, की आपण तिथून बाजूला होणं. श्यामला सांगत होती, "आमच्या संस्थेवर लोकांना अवलंबून ठेवायचं नाही.

आता लोक परस्पर आपले प्रश्न संघटित होऊन सोडवतात. आमच्याकडे येतही नाहीत. तेच आम्हांला हवं आहे. याचा अर्थ आम्ही आता दुसऱ्या गावाला जाऊ शकतो.”

या भागात त्यांनी डेअरीची चळवळ सुरू केली. स्त्रियांनी चालवलेल्या अनेक सोसायट्या उभ्या राहिल्या. (त्या सोसायट्या उत्तम चालू लागल्यावर आपल्या ताब्यात घेण्यासाठी पुरुषवर्गाचे आटोकाट प्रयत्न चालू आहेत. पण स्त्रिया या राजकारणाचा शिरकाव होऊ देत नाहीत.) ट्रेनिंग देऊन आरोग्यसेवक, जनावरांची काळजी घेणारे सेवक तयार केलेत. एकाहून निघणारे दुसरे असे अनेक उपक्रम. एखादा उपक्रम फसला तरी कुठेही प्रतिष्ठेचा मुद्दा न करता मागेही घेतला जातो. हे सगळं काम जास्तकरून श्यामलाचं. अगदी काटेकोर. पाच एकरांखालच्या शेतकऱ्यांसाठी व शेतमजुरांसाठीच सर्व योजना. सरकारच्या अनेक योजना राबवायच्या. शिवाय परदेशी मित्र व संस्थांच्या ग्रँट्सही येतात.

मी श्यामलाला विचारले, “या परदेशी संस्थांच्या ग्रँट्समुळे काही घोटाळे होतात, परावलंबन वाढतं, असा इतरांना अनुभव आहे. तुमचा काय अनुभव?”

ती म्हणाली, “तुम्ही पैसे किती काळजीपूर्वक खर्च करता, आणि ते योग्य कारणासाठी, योग्य त्या रीतीनं खर्च करता की नाही, यावर ते अवलंबून आहे. त्यामुळं आम्हांला याचा वाईट अनुभव अजून आलेला नाही. आम्हांला येणारे पैसे हे या साठ-सत्तर खेड्यांतून काम करणाऱ्या अनेक कम्युनिटी वर्कर्स, हेल्थ वर्कर्स, व्हेटर्नरी हेल्थ वर्कर्स इत्यादींच्या पगारावर जास्तीत जास्त खर्च होतात. आमचे हिशेब आम्ही वर्षातून दोनदा प्रसिद्ध करतो.”

या सगळ्या पार्श्वभूमीचा उपयोग एस. आर. ना पुढं खूप झाला. आय. डी. एस. ची बरीच गावं ही तुंगभद्रा नदीच्या तीरावर आहेत. या गावांच्या अनेक प्रश्नांमागचा मूळ प्रश्न एकच होता, तो म्हणजे तुंगभद्रा नदीच्या प्रदूषणाचा. बिल्गा गुपच्या ‘हरिहर पॉलिफायबर’ आणि ‘ग्रासिलीन’ या दोन रेऑनचा धागा तयार करणाऱ्या फॅक्टरीज हरिहर गावानजिक झाल्या. तेव्हापासून या त्यापुढच्या वीस-पंचवीस मैल किनाऱ्यावरच्या अनेक गावांमध्ये संकटमालिकाच सुरू झाली. लोक त्याविरुद्ध लढा देऊन, तो फसल्यानं हतबल झालेले होते. एस. आर. चा मूळ स्वभाव चळवळ्या. या प्रदूषणाविरुद्ध आंदोलन करायचे ते ठरवू लागले. आय. डी. एस. चे उपक्रम विधायक स्वरूपाचे. त्यांना हे काम जमणारं नव्हतं. तेव्हा श्यामलानं आय. डी. एस. चं काम पाहायचं ठरलं. आणि या चळवळीसाठी ‘समाजपरिवर्तन समुदाय’

(एस. पी. एस.) ही स्वतंत्र संस्था स्थापन करून एस. आर. तिचं काम पाहू लागले. एस. पी. एस. नं सुरुवातीपासूनच लोकाश्रयावर चळवळ चालवायचं ठरवलं. त्यासाठी परदेशी संस्थांकडून पैसे घ्यायचे नाहीत, असा निर्णय घेतला.

तुंगभद्रेच्या काठावरच्या या गावांना भेट द्यायचं ठरवलं. उन्हाळ्याचे दिवस. लग्न-सीझन. धारवाडहून खचाखच भरलेल्या एस. टी. तून निघालो. चार तासांनी राणीबेनूर आलं. तिथून पुढं जीप मिळाली. आय. डी. एस. चे पठाण नावाचे चाळिशीचे कार्यकर्ते बरोबर होते. मधुकर देशपांडे होतेच. काठावरची ऐरणी, हिरेबिद्री, नदीहरळहळळी आणि नलवागल या गावांमधून जायचं होतं. देशपांडे हे मूळ गुलबर्ग्यांचे असल्यानं त्यांना कानडी येत होतं आणि पठाण सोलापूरला राहिलेले असल्यानं त्यांना मराठी येत होतं. धारवाडला आल्यापासून असे बरेच लोक दोन्ही भाषा येणारे सापडले. कधीकधी गप्पांच्या गुपमध्ये मराठी बोलणाऱ्यांची बहुसंख्या होऊन मराठीत बोलणं सुरू झालं की हिरेमठ म्हणायचे, “आय शुड लर्न मराठी अँज अर्ली अँज पॉसिबल.” (कर्नाटकात, तामिळनाडूत येण्यापूर्वी मला वाटायचं, तिकडं बहुतेकांना इंग्रजी येत असणार. इथं दिसणाऱ्या दाक्षिणात्य टायपिस्ट किंवा स्टेनोग्रॅफर्स ही कल्पना झाली होती. पण तिकडं गेल्यावर दिसलं की फारच थोड्यांना इंग्रजी येतं.)

एका छोट्या गावात येऊन पोहोचलो. बुटक्या-बुटक्या घरांच्या लायनीतनं चालत एक छोट्या टेकाडापाशी आलो. थोडं वर आलो तर समोर ती प्रसिद्ध तुंगभद्रा. पात्र खूप विस्तृत असलं तरी प्रवाह बराच आत होता. कडेला पिवळट रेंतीचं वाळवंट होतं. नदीकाठी शेकडो, हजारो लोक जमले होते. पठाण म्हणाले, “आज इथं जत्रा आहे. म्हणून वरच्या धरणातनं जरा जास्त पाणी सोडलंय. नाहीतर उन्हाळ्याच्या या दिवसांत आणखीनच कमी पाणी असतं नदीला.”

सावळे, टक्कल पडलेले, पांढरी छोटी दाढी राखलेले, पन्नाशीचे देशपांडे म्हणाले, “पहिली ‘फिश-किल’ झाली तेव्हा जत्राच होती नाही का पठाण?”

‘फिश-किल’ शब्द पहिल्यांदा कळला नाही, पण नंतर कळला. पठाण म्हणाले, “हो. त्यांच्यामुळं तर आपण या चळवळीत पडलो ना ! चौऱ्याऐंशी सालच्या उन्हाळ्यात एक जत्रा होती इकडं. वरती नदीला बांध आहे. उन्हाळ्यात पाण्याची टंचाई असते म्हणून कमी पाणी सोडतात. फॅक्टरी जे घाण पाणी सोडते त्याची तीव्रता त्यामुळं जास्तच वाढते. जत्रा असली की, लोक इथं आंधोळी करतात, म्हणून त्या वेळी इंजिनियर लोक बांधातून जास्त पाणी सोडतात. ते आधी तसं कळवतात. उन्हाळ्यात लोक बोंब मारतील म्हणून फॅक्टरीवाले जरा जपून जपूनच, थांबून थांबून घाण पाणी नदीत सोडतात. आता बांधातनं पाणी

सोडणारच आहेत तर फॅक्टरीवाल्यांनी होतं नव्हतं तेवढं घाण पाणी नदीत ढकललं. त्यामुळं इकडं हाहाकार झाला. शेकडो मासे मरून वर तरंगायला लागले. जत्रेत कुणाला आंघोळ करायची सोय उरली नाही इतकं पाणी दाहक. बोंबाबोंब झाली. मग आम्ही यात पडलो.”

एस. पी. एस. नं धावपळ करून पोल्युशन कंट्रोल बोर्डाला तारा फोन केले. संबंधित सरकारी खात्याच्या अधिकाऱ्यांना हलवलं. ते उशीर लावत आहेत असं दिसताच धारवाडच्या कर्नाटक युनिव्हर्सिटीतल्या शास्त्रज्ञांना आणून पाण्याचे नमुने घ्यायला लावले. दोन दिवसांनी कर्नाटक पोल्युशन कंट्रोल बोर्डाचे (के. पी. सी. बी.) लोक आले. उशीर झाला असूनही, त्या पाण्याच्या नमुन्यांमधे धोकादायक पदार्थांचे प्रमाण एवढं जबरदस्त होतं की त्यांना फॅक्टरीला शो-कॉज नोटीस काढावी लागली.

नदीकाठ लांबट गोलाकार बटाट्यासारख्या दिसणाऱ्या गोठ्यांनी भरलेला होता. त्यानंतर पिवळट वाळू. पाण्यापर्यंत पोचलो. पाणी बिनदुधाच्या अगदी लाईट चहासारखं दिसत होतं. बरोबरचे लोक म्हणत होते, “आज वरनं पाणी सोडलंय म्हणून इतपत आहे, नाहीतर याच्यापेक्षा डार्क रंग असतो.” देशपांडे म्हणाले, “हे बघा.” ते खाली वाकले आणि हातानं पिवळट वाळूचा वरचा थर जरासा खरवडला, तर आतला थर हा काळपट रंगाचा होता. म्हणाले, “वर्षानुवर्ष अशी डिपॉझिट्स किनाऱ्यावर साठतात.”

टेकाडावरच्या एका झोपडीत आलो. आठ बाय आठचं छोटं गवताच्या छपराचं झोपडं. पुढं थोडा मांडव. खाली घोंगड्या, गोधड्या टाकल्या गेल्या आणि त्यावर सगळे बसले. हे एका मच्छीमाराचं घर. त्यांची नावं विचारली. ती इतकी कधीही न ऐकलेली की मला त्यांचा उच्चारही नीट करता येईना. केंचप्पा मरिअप्पा उच्चपळवर हा झोपडीमालक. पचिंगेप्पा थाईद्यानवा तेगिन आणि वळवसप्पा कॅन्सप्पा संगण्णा ही त्यांच्या मित्रांची नावं. काळी कुळकुळीत, तुकतुकीत त्वचेची माणसं. दाढ्या, केस वाढलेले. त्यांच्या घरात इतरही माणसांची ये-जा चालू होती. यात्रेनिमित्त आलेली ती परगावची माणसं.

विचारलं, “काय काय त्रास होतो या पाण्याचा ?”

केंचप्पानं खुंटीवरचं मासे पकडायच्या जाळ्याचं एक बोचकं खाली आणून माझ्यासमोर ठेवलं. हातानं ते ताणून तडातडा तोडू लागला. हावभावांवरून कळलं, की या पाण्यामुळं जाळं कुजतं आणि ते असं तुटतं. इथले मच्छीमार रात्री पाण्यात जाळी, प्रवाहाला आडवी तरंगत ठेवतात आणि सकाळी ओढून त्यांतले मासे काढतात. अशा पाण्यात दूषित द्रव्यांची प्रक्रिया व्हायला भरपूर वेळ मिळतो. जाळ्यांना मच्छीमार लोक किती जपतात, ते

मी मालवणला पाहिलेलं होतं. दिवसभर तिथले लोक जाळ्यांना पडलेली भोकं दुरुस्त करीत बसलेले असायचे. इथं केंचप्पा भ्रमिष्टासारखी ती तोडत होता. तो म्हणाला, “आता मासे मिळतात कुठं ? पूर्वी याच्यावर आम्ही जगायचो. आम्ही पोटभर खायचो. रोजचे दहा-दहा किलो विकायचो. आता एकदोन किलो पण मिळत नाहीत. या माशांना गिऱ्हाईकच नाही. हे मासे चिरले की काळी घाण आत साठलेली असते. गिऱ्हाईक घेत नाही. पण आम्हांला ते खावंच लागतं.”

“पाणी कुठलं पिता ?”

एव्हाना गावकऱ्यांनी तो मांडव गच्च भरून गेलेला होता. एक म्हणाला, “ठ्युबवेल आहे. बिलानं करून दिलेली. ती बरीच वर्षं नादुरुस्त आहे. लांब शेतातल्या विहिरीवरनं काही जण पाणी आणतात. त्याला पण ‘बिर्ला-वास’ असतोच.”

या भागात लोक मजेनं या उग्र रासायनिक वासाला ‘बिर्ला-सुगंध’ म्हणतात. चवीला ‘बिर्ला-टेस्ट’ म्हणतात.

तो पुढं म्हणाला, “पण बरेच लोक नदीचंच पाणी पिता.”

“मग काही वाईट परिणाम होत नाहीत शरीरावर ?”

एकानं अंगातली कोपरी वर करून दाखवली. काळ्या पोटावर गोमेच्या आकाराची ऑपरेशनची खूण उभी पसरलेली होती. तिथल्या बऱ्याच जणांना अल्सरसारखे विकार होऊन ऑपरेशन्स करावी लागली आहेत. अनेकांनी आपापली पोट दाखवून त्यांवरच्या खुणा दाखवल्या. पठाण म्हणाले, “शंभर-दीडशे वस्तीच्या गावातली तीस-तीस लोकांची ऑपरेशन्स झाली आहेत. आरोग्य-खात्यानं आणि एका संस्थनं पाहणी करून मोजदादही केली आहे.”

मधुकर देशपांडे म्हणाले, “त्यांनी फॅक्टरीच्या वरच्या भागातील गावं आणि खालच्या भागातल्या गावांतल्या लोकांचा तुलनात्मक अभ्यास केलाय आणि दाखवून दिलंय, की विशिष्ट आजारांचं प्रमाण खालच्या बाजूला खूप प्रमाणात जास्त आहे.”

“या एकेका ऑपरेशनला काय खर्च येतो ?”

लोक एकमेकांकडं पाहू लागले. कुणाला दोनतीन हजार आला होता. कुणाला चारपाच हजार. इथले डॉक्टर शहरातल्या मोठ्या डॉक्टरांना चिठ्ठ्या देतात आणि तिकडं जाऊन ऑपरेशन्स करून घेतात.

एकानं हात वर करून काळ्या त्वचेवर उठलेले पांढरट नकाशे दाखवले. मग इतरांनीही आपापल्या हातापायांवर उठलेली स्किन इरप्शन्स दाखवली. पाण्यात

जास्त करून हातपाय जास्त वेळ असतात, म्हणून त्या भागातच ती केंद्रित झालेली होती.

एक म्हणाला, “माणूस एक वेळ पाणी प्यायचं टाळेल, पण गुरं ? ती मुकी जनावरं तिथंच जाणार ना पाण्याला. त्यांची तोंडं अशी फुलून उकलून येतात.”

पठाण म्हणाले, “हा भाग मेंढपाळांचा. बऱ्याच मेंढ्यांची ऑबॉर्न्स होतात हे पाणी प्याल्यानं. साधारणं कळपात पाचेक टक्के जनावरं कशाकशानं मरणार हे हिशेबात धरलेलंच असतं. त्या प्रमाणात मेंढ्या वीत असल्यानं ते नुकसान भरून निघत असतं. पण इथं फॅक्टरी झाली तसं हे नवीन मेंढ्या जन्मायचं प्रमाण घटलं, तसा सगळा हिशेबच बिघडला. या नदीकाठच्या गावांमधले कळप आता आटत चालले आहेत.”

“तुमचं हे जे नुकसान होतं, म्हणजे जाळी तुटतात, ऑपरेशनं करावी लागली याची फॅक्टरीनं नुकसानभरपाई दिलीय का ?” तसे सगळे माना, हात हलवून ‘नाही, नाही’ म्हणाले.

पठाण म्हणाले, “शिवराम कारंथ भाषणात नेहमी म्हणायचे, ‘पटकन मरायचंय का ? मग सायनाईड प्या. हळूहळू मरायचंय का, मग तुंगभद्रेचं पाणी प्या.’”

त्यांनी आधी हे कानडीत सांगितलं ते समजून लोक म्हणाले, “अगदी खरंय ते म्हणतात ते.”

पुढच्या गावांमध्ये सगळ्या त्याच कथा. आम्ही आधी फॅक्टरीपासून दूर होतो आणि आता जवळ जवळ येऊ लागलो. या नदीकाठच्या गावांमधल्या व्यथा-वेदना अधिक तीव्र होत चालल्या होत्या. आता समोर फॅक्टरी दिसू लागली. खूपच मोठा पसारा. अनेक इमारती होत्या. दोन प्रचंड उंच धुराडी होती, त्यांतून पांढरट पिवळा धूर बाहेर पडत होता. त्याचे ढग बनत होते. त्या परिसरावर त्या धुराचं जसं ब्लॅकॅटच पसरलं होतं.

नलवागल.

गावाजवळ येतानाच रासायनिक उग्र वासाला सामोरं जावं लागलं. एरवी घाणेरड्या वासाची काही काळानं सवय होते. भंग्यांची पाहणी करताना, कचऱ्याच्या प्रश्नाची माहिती घेताना हा अनुभव यायचा. पण या वासाची - ‘बिल्दा-सुगंधा’ची मात्र मला शेवटपर्यंत सवय झाली नाही. गावात शिरता शिरता सिमेंटचे, रंग न दिलेलं, काही ठिकाणी बांधकाम अर्धवट सोडलेलं एक मंदिर दिसलं. जुन्या देवळाला पुढं मंडपासारखा नवा भाग जोडलेला होता.

बरोबरच्यांनी सांगितलं, “हे बिल्दांनी बांधून दिलंय. दिल्लीला मोठं बिल्दा टेंपल आहे ना, इथले लोकही याला ‘बिल्दा टेंपल’च म्हणतात.”

गावकरी लोक पारावर, देवळाच्या कट्ट्यावर बसून होते. त्यांना न भेटता आम्ही गावात चक्कर मारली. एका गल्लीत दोनतीन बायका बोलत होत्या. आम्ही तिथं जाताच त्या बुजल्या. पण प्रश्न विचारू लागताच बोलूही लागल्या. इतरही दारांमधून स्त्रिया उभ्या राहू लागल्या. कोणी म्हाताऱ्या होत्या, कुणी कडेवर पोरं घेतलेल्या तरुण स्त्रियाही होत्या. दोनचार पुरुषही उभे राहून ऐकू लागले होते.

बायांनी घरांतली तांब्याची, पितळेची भांडी आणून दाखवली. पितळेची भांडी काळी पडली होती. बाई म्हणाली, “कितीही घासा, अशी काळीच राहतात.” तांब्याच्या भांड्यांवर हिरवट मातट थर चढला होता. एका माणसानं हातानं वरचं मंगलोरी कौल काढून दाखवलं. ते काळं पडलेलं होतं. थोडं खरवडताच भुसभुशीत जमिनीप्रमाणे त्यातून लाल माती पडू लागली. आम्ही उभे होतो तिथं सिमेंटचा इलेक्ट्रिक खांब होता. लोकांनी दाखवलं, ‘या हवेमुळं त्या सिमेंटचाही थर झिजतो आणि आतले गज कसे उघडे पडतात बघा !’ खरोखरीच ते उघडे पडलेले दिसत होते. तो माणूस म्हणाला, ‘पलीकडं छोटा खांब दिसतोय ना, तो पूर्वी असाच सिमेंटचा पोल होता. तो शेवटी वाकला. म्हणून तो तोडून हा बसवलाय.’”

इलेक्ट्रिकच्या खांबावरून घराच्या छपरात जिथं वायर आतमध्ये गेली होती ती वक्राकार लोखंडी पाइपमधून. तो पाइप मुळातला फार जाड नव्हता. पण त्याला पापडासारखी असंख्य भोकं पडलेली दिसत होती. तो माणूस म्हणाला, “शाळेच्या पुढं लोखंडी खांब आहे ना, त्याला ऑइलपेंट दिला तरी तो निघून जातो आणि खांब भुसभुशीत व्हायला सुरुवात होते.”

एका बाईला विचारलं, “या गॅसचा शरीरावर काय परिणाम होतो ?”

ती म्हणाली, “आता सोनंसुद्धा या गॅसनं काळं पडतंय, तिथं शरीराची काय अवस्था होत असणार बघा !”

म्हातारी डोक्याला हात लावून बसली होती. ती म्हणाली, “सारखी चक्कर येते, बाबा चक्कर. हा कारखाना सुरू व्हायच्या आधी आम्ही केवढे सुखात होतो. समोर नदी. पाणी मुबलक, हवा मुबलक. गेली वीस वर्षं मी एकदा पण चांगला श्वास घेऊ शकले नाही. जेवण जात नाही. खाल्लेलं अंगी लागत नाही.”

तरुण मुलगी म्हणाली, “सारखी उलटी आल्यासारखं होतं.”

म्हातारी पुढं म्हणाली, “सगळ्यांची आजारपणं चाललीत. घरात सतत कुणी ना कुणी आजारी आहेच बघा. डाक्टरची बाटली, गोळ्या, इंजेक्शनं घरात

कायम आहेतच, देवासारखी !”

आम्ही हसलो. मी विचारलं, “महिना खर्च किती डॉक्टरचा ?”

लोकांनी, बायांनी हिशेब करून अंदाज केला. महिना पाचसहाशे रुपये तरी असेल म्हणून.

पटाण म्हणाले, “पण फॅक्टरीचा डॉक्टर येतो ना गावात ?”

बाई म्हणाली, “तो गुरुवारी येतो आणि तासभर बसतो. काय होतंय सांगितलं की नुसता हरिहरच्या डॉक्टरला चिट्ठ्या देतो.”

उघडी पोरंही बरीच जमा झाली होती. एका बाईच्या कंबरेवर मूल होतं. ती बाई म्हणाली, “हे मूल काय वयाचं असेल सांगा बरं.”

मलाच प्रश्न विचारल्यानं मी गडबडून गेलो. पुण्याला शेजारची छोटी दीड वर्षांची मुलगी आमच्याकडं खेळायला येते, तिच्याच वयाचं दिसत होतं. मी म्हणालो, “दीड वर्ष.”

ती म्हणाली, “हे मूल पाच वर्षांचं आहे. खरं वाटेल का कुणाला ?”

मी थक्क झालो. मग इतर मुलांचे अंदाज करीत गेलो आणि तेही असेच चुकत गेले.

बाई म्हणत होती, “पोरांची भूक जाते निघून. खातपीतच नाहीत तर वाढणार कशी ?”

एक तरुण मुलगी सरसावली. म्हणाली, “मुलांची बात बाजूला राहू द्या. झाडांचं काय होतंय बघा !”

तिनं तिच्या घराच्या बाहेरच्या बाजूला लावलेला भोपळ्याचा वेल दाखवला.

“बघा ही पानं कशी झालीत !”

खरंच, जी पाचदहा पानं होती ती वेडीवाकडी झाली होती. त्यांना गुठळ्या-गुठळ्या आल्या होत्या. जो हिरवट रंग होता तो अगदी निस्तेज होता. बाई म्हणाली, “मी मिरच्यांची रोपं करायला इथं बिया टाकल्या. कोंब उगवतात, पण जरा वर आले की माना टाकतात आणि जळून जातात.”

म्हणजे इथं शेती अशक्यच असणार. त्या माणसाला विचारलं, “मग गावातले लोक करतात काय ?”

तो म्हणाला, “काही जण फॅक्टरीत कामाला आहेत. काही दुसरीकडं. फॅक्टरीत कामाला आहेत ते तिथले कॉन्ट्रॅक्ट लेबर म्हणून आहेत. त्यांची कसली जबाबदारी फॅक्टरी मानत नाही.”

नलवागलचा परिसर पाहायला निघालो. हे गाव फॅक्टरीचं दूषित पाणी ज्या ठिकाणी नदीत सोडण्यात येतं त्याच्या वरच्या अंगाला आहे. त्यामुळे नदीच्या दूषित पाण्याचा प्रश्न नाही. पण हवेचाच मोठा त्रास.

शाळा दिसली. शिक्षक बाहेर आले. एक म्हणाले, “या शाळेत बदली होणं म्हणजे अंदामानापेक्षा कडक शिक्षा आहे.”

आसपास राखट रंगाच्या मातीचे अनेक ढीग होते. मी विचारलं, “हे कसले ?”

“फॅक्टरीतनं राहिलेला कचरा ते इकडं आणून टाकतात. ही माती म्हणजे डेंजर आहे. काय काय यात भरलं असेल, आम्हांला माहीत नाही. पावसाळ्यात ती घट्ट होते म्हणून त्या वेळी त्रास नसतो. पण उन्हाळ्यात ती पावडर बनते आणि वाऱ्याबरोबर उधळायला लागते. शाळेतली लहान मुलं त्याच्यावर खेळायला जातात. त्यांना काय कळतंय कशात ते खेळताहेत ? आम्हांलाच लक्ष ठेवावं लागतं आणि त्यांना हटवावं लागतं. शाळेतही वाऱ्याबरोबर राख येत असते बघा ना ही.”

पाहिलं, तर मी साधा कचरा समजलो असतो ती ही सगळी रासायनिक टाकाऊ द्रव्यं होती.

बरोबरचा माणूस म्हणाला,

“ही राख आमच्या पाचवीला पुजलीय. घरात, भांड्यांवर, अन्नावर सगळीकडं पसरलेली असते. म्हणून अन्न सारखं झाकूनच ठेवावं लागतं. फॅक्टरीवाले म्हणतात, याच्यात धोकादायक काही नाही. पण कोणाला ठाऊक !”

असे काळपट राखट रंगाचे सहासात फूट उंचीचे शेकडो ढीग त्या भागात पसरलेले होते. सगळ्या मैदानाला चांद्रभूमीचं स्वरूप आलेलं होतं.

पायीपायी गावाबाहेर आलो. लांबवर फॅक्टरीच्या मागच्या बाजूची भिंत दिसत होती. जमिनीलगत पसरणाऱ्या बाभळीच्या काटेरी झुडपांमधून आम्ही चाललो होतो. एका ठिकाणी सातआठ फूट रुंदीचा पाण्याचा जोरदार प्रवाह भाडवा आला. त्यावर छोटा पूल होता. खाली वाकून एकानं पाणी हातात घेऊन हातात दिले. ते गरम होतं, पण रंग पाण्यासारखा होता. तो म्हणाला, “हे प्रॉसिलीनचं पाणी.”

पुढं एक फ्लाँगवर दुसरा प्रवाह लागला. हा अगदी काळ्या कॉफीच्या रंगाचा. तोच माणूस म्हणाला, “हा हरिहर फॅक्टरीचा.”

मी म्हटलं, “ते मधाचं पाणी याच्यापेक्षा बरं होतं.”

तो म्हणाला, “नाही नाही; ते पांढरं दिसतं म्हणून जाऊ नका. त्यात अॅसीड जास्त आहे. त्या पाण्याला तहानलेली जनावरं फसतात आणि पितात बिचारी.”

डार्क, मद्रासी कॉफी कलरचं पाणी तुंगभद्रेच्या प्रवाहात मिसळत होतं. नदीकाठची वाळू थराखाली पूर्ण काळी पडलेली होती. मला जमिनीला ‘काळी आई’ म्हणतात ते आठवलं. इथं पांढऱ्या आईला काळं बनवलेलं दिसत होतं !

परत गावच्या देवळाजवळ आलो. बरोबर आलेल्या गावकऱ्यास म्हटलं, “पण काहीही नसलं, तरी बिलानं तुम्हांला देऊळ तरी बांधून दिलंय.”

तो म्हणाला, “हां, ती सोय झालीय म्हणा. आम्ही इथं बसूनच प्रार्थना करतो देवाची, की ने बाबा आम्हास लवकर वरती !”

मला त्या वासानं अक्षरशः चक्कर येऊ लागली होती. जीपमध्ये बसल्यावर, जोरात जीप चालताना एवढं वारं अंगावर घेऊनही चक्कर जात नव्हती.

पुण्याहून बंगलोरकडे जाणारा हायवे हरिहरवरून जातो. मिरजेहून धारवाड, राणीबेन्नूर करीत पुढं जाणारी मीटरगेज रेल्वेही त्या रस्त्याशेजारूनच जाते. हरिहर पॉलिफायबर आणि ग्रासिलीन या एकाच आवारात असलेल्या बिलॉ गुपच्या फॅक्टरीज या रेल्वे आणि हायवेच्या शेजारीच आहेत. इथूनच पुढं तुंगभद्रेवरचा मोठा पूल सुरू होतो. थोडक्यात, तुंगभद्रा नदी आणि रेल्वे-हायवे यांच्या बेचक्यात हे सगळं आवार आहे. रस्त्याच्या विरुद्ध बाजूला फॅक्टरीच्या लोकांच्या राहण्याची वसाहत आहे.

फॅक्टरीचं गेट भलं मोठ्ठं आहे. दारात गार्डस्चा पहारा. बाहेरच्या नाक्याजवळ माल न्यायला खोळंबलेल्या ट्रक्सच्या रांगा. आत परवानगीशिवाय प्रवेश मिळणं अवघड. सकाळी राणीबेन्नूरवरून फोन केला, “कंपनीचे सीनियर एक्झिक्युटिव्ह प्रेसिडेंट शैलेंद्रकुमार जैन यांना भेटायचं आहे.”

त्यांच्या सेक्रेटरीनं सांगितलं, “अशा कोणालाही ते भेटत नाहीत. पुढच्या महिन्यातली वेळ मी देऊ शकेन.”

मग परत पटवापटवी. कुठल्या विषयासाठी भेट पाहिजे सांगताच शांतता. मधल्या काळात वर विचारलं असणार. “बरं. ते मुंबईला दुपारी मीटिंगला जायच्या गडबडीत आहेत. तुम्ही दुपारी गेटवर फोन करून चान्स घ्या.”

तसं केलं. आत बोलावलं गेलं.

प्रशस्त रस्ते, हिरवट पिवळा रंग दिलेल्या, नव्या वाटणाऱ्या इमारती. उंच शेडवजा इमारतीत यंत्रसामुग्री, इकडून तिकडं जाणारे मोठेमोठे पाइप्स. अँडमिनिस्ट्रिटिव्ह बिल्डिंगकडं चाललो होतो. बरोबर मधुकर देशपांडे होते.

यांतला एक भाग ‘हरिहर पॉलिफायबर्स’. इथं निलगिरीची झाडं हा कच्चा माल वापरतात. या लाकडाचे बारीक तुकडे करून अनेक रासायनिक व इतर प्रक्रिया करून त्याच्यातील सेल्यूलोज वेगळं काढतात. हा कापसासारखा दिसणारा पदार्थ. (कापूस हाही सेल्यूलोजच.) ‘ग्रासिलिन’ या फॅक्टरीच्या दुसऱ्या भागात या सेल्यूलोजपासून धागा करतात. हे रेऑन. बिलॉ गुपची मध्यप्रदेशात चंबळ नदीकाठी नागदा इथं व केरळमध्ये मावूर इथं अशा एकूण तीन मोठमोठ्या रेऑन फॅक्टरीज आहेत. त्यामुळं या क्षेत्रात त्यांची जवळपास मोनोपॉली आहे.

शैलेंद्र जैन यांच्या राजन नावाच्या सेक्रेटरीकडं गेलो. त्यानं आमची आधी मारू नावाच्या अधिकाऱ्यांची गाठ घालून दिली. त्यांनी आम्ही कोण याची वरकरणी हसरा चेहरा ठेवून कसून तपासणी केली. मग राजननं एक्साइट होऊन आनंदाची बातमी आणली, की शैलेंद्र जैन पाचदहा मिनिटं स्पेशर करू शकणार आहेत. मारूसह आमची वरात शैलेंद्र जैनांच्या प्रशस्त खोलीत.

शैलेंद्र जैन पंचावन्न वर्षांचे, गोरे, चेहऱ्यावर कोड असलेले, बारीक सोनेरी काडीचा चष्मा लावलेले गृहस्थ. मारू चाळिशीचे, उभट चेहरा असलेले. टक्कल पडलेले. शैलेंद्र जैन अस्वस्थ होऊन बोटं टेबलावर आपटत बसले होते.

मी नदीच्या प्रदूषणाबाबत बोलणं सुरू करताच मारू म्हणाले, “आम्ही दीड कोटी रुपये खर्च करून आशियातील सर्वात उत्तम अशी शुद्धीकरण यंत्रणा बसवली आहे. त्यासाठी पाच कोटी रुपये खर्च केले आहेत. ती यंत्रणा सतत चोवीस तास चालूच ठेवावी लागते. तो सगळा ‘एरोबिक’ प्रोसेस आहे. तो एकदा बंद केला की ते बॅक्टेरिया आणून परत ते कल्चर त्या लेव्हलला आणणं हा आम्हांला प्रॉब्लेमच होऊन बसेल. पोल्यूशन कंट्रोल-बोर्डाचे सगळे नॉर्म आहेत त्यांच्या खालीच आमच्या या पाण्यातल्या व्हॅल्यूज आहेत. फक्त दोन वगळता. बघा हे.”

असं म्हणून त्यांनी एक कागद दिला. त्यावर अनेक रासायनिक पदार्थ आणि त्यांच्या व्हॅल्यूज दिलेल्या होत्या. दोन आकड्यांवर टीक मारून ते म्हणाले, “या दोन नॉर्मपेक्षा वर आहेत. पण आमच्या दोन्ही फॅक्टरीजचं पाणी एकत्र करून बघितलं तर ह्या दोन्ही व्हॅल्यूज पोल्यूशन कंट्रोल-बोर्डाच्या नॉर्मच्या खालीच येतात. देअर इज नो प्रॉब्लेम.”

मी म्हटलं, “पण इथं नेहमी मासे मरतात ते मग कशामुळं ?”

जैन उसळून म्हणाले, “मासे मरण्याची हजार कारणं असू शकतात. मासे आत्महत्यासुद्धा करतात, माहीत आहे ? उन्हाळ्यात नदीतलं पाणी कमी झालं

की माशांना ऑक्सिजन कमी पडतो. त्यामुळे ते मरतात. आमच्या ॲप्लूअंट पाण्याचा आणि त्याचा काही संबंध नाही.”

मारू म्हणाले, “आता तुम्ही आमच्याकडची ट्रीटमेंट बघा. सगळं शुद्धीकरण झालेलं पाणी शेवटी एका टाकीत जातं. तिथं आम्ही चक्र मासे सोडलेत. ते आनंदांनं बागडताना पाहालच. मग बाहेर नदीत होणाऱ्या फिश-किलची जबाबदारी आमच्यावर कशी ?”

“कोळ्यांची जाळी कुजतात.”

“जाळं असतं नायलॉनचं. आमच्या पाण्यात जी द्रव्यं असू शकतात, ती गृहीत धरली तरी त्याचा जाळ्यावर परिणाम होण्याची काहीच शक्यता नाही. रासायनिक दृष्ट्या हे अशक्यच आहे.”

“पण काही लोक म्हणतात, की जर तुम्ही पाणी पुरेसं शुद्ध करून सोडता असा तुमचा दावा आहे. तर तुम्ही तुमच्या कॉलनीसाठी लागणारं पाणी फॅक्टरीच्या वरच्या बाजूच्या नदीतून का घेता ? डाऊन स्ट्रीम का घेत नाही ?”

जैनांना हा प्रश्न अपेक्षित असावा. बोलरच्या अपेक्षित चेंडूला पुढं जाऊन फटकवावं, तशा आवेशात ते म्हणाले, “तुम्ही तुमच्या घरच्या ड्रेनेजचं पाणी प्याल का ?”

मी उडालोच म्हणालो, “म्हणजे तुम्ही मान्य करता की तुम्ही सोडताय ते पाणी ड्रेनेजसारखं, पिण्यालायक नसलेलं आहे ?”

ते म्हणाले, “माय डिअर फ्रेंड, इंडस्ट्री जेव्हा शुद्धीकरण करते तेव्हा ते पाणी शंभर टक्के कधीच शुद्ध नसतं. अपाय करण्याइतकं नसलं म्हणजे झालं. ते नदीत पुढं गेलं की नैसर्गिक प्रक्रियेतनं शुद्ध होतंच.”

“नलवागल गावातल्या प्रदूषणाबद्दल तुम्हांला काय म्हणायचंय ?”

जैन म्हणाले, “हे आमचे विरोधक कसलेही बेसलेस आरोप करतात. म्हणे, नलवागलला पाणी अशुद्ध मिळतंय. पुअर फेलोज. त्यांना एवढंही माहीत नाही, की नलवागल हे डाऊन स्ट्रीम नाही तर ते अप स्ट्रीम आहे.”

“पण तिथलं हवेचं प्रदूषण....”

“हं ! आता आम्ही याच वातावरणात राहतो की. आमचे मारू, मी आम्ही वीसवीस वर्षं काम करतोय. आमच्या तर तब्येतीला काही झालं नाही !”

देशपांडे म्हणाले, “पण मी असं ऐकलं, की पोल्यूशन कंट्रोल बोर्डाची तुम्हांला एअर पोल्यूशनबद्दल नोटीस आलीय. ती कशाबद्दल ?”

सगळे एकदम ‘हा कोण ?’ अशा रीतीनं पाहू लागले. मारू म्हणाले, “त्यांनी चिमणीची उंची वाढवायला सांगितली. आम्ही काही टेक्निकल अडचणी त्यांच्या नजरेला आणल्यात. पण सॉल्व्ह होतील त्या.” जैन म्हणाले.

“हे आमचे मित्र (म्हणजे हिरेमठ वगैरे) इतका अपप्रचार करतात की बोलायची सोय नाही.” असं म्हणून खिडकीतून बाहेर बोट दाखवून म्हणाले, “इकडं बघा. पक्षी दिसताहेत की नाही बाहेर ? ते बघा त्या बिल्डिंगवर कबुतर दिसतयं बघा.”

मी थक्क झालो. हा सीनियर एक्झिक्युटिव्ह प्रेसिडेंट असलेला माणूस एकाएकी असं काय करू लागला ? पण नंतर उलगडा झाला. ते पुढं म्हणाले, “आमचे ते मित्र म्हणतात, फॅक्टरीच्या आसपास एक पक्षी जगू शकत नाही. बघा, अगदी त्या चिमणीच्या (म्हणजे धुराच्या चिमणीच्या) चक्र खालीच तो पक्षी बसलाय. ते म्हणतात, इथं गवताचं एक पान जगू शकत नाही. तुम्ही फॅक्टरीतून राउंड घ्या. किती झाडी दिसते बघा.”

मारू म्हणाले, “या प्रचारामागं हेतू आहे !”

“हेतू कसला ?”

जैन म्हणाले, “व्हाय बिल्ज आर सिंगलड आऊट ? इतर अनेक उद्योग आहेत. भद्रावती पेपर मिल्स, वेस्ट कोस्ट पेपर मिल आहे, म्हैसूर पेपर मिल आहे. आर दे नॉट पोल्यूटिंग ? पण तुमचे ते मित्र त्यांविरुद्ध बोलत नाहीत. बिल्ज या भारतातल्या प्रमुख उद्योगधंद्यांना अडचणीत आणायचंय यांना. यामागं फॉरेन पॉवर्स आहेत.”

“पण या चळवळ करणाऱ्यांचा आणि फॉरेन पॉवर्सचा काय संबंध ?”

जैन माझ्याकडं करुणें ‘काय बच्चा आहे’ अशा नजरेनं पाहून म्हणाले, “माय डिअर यंग फ्रेंड, यू डॉट नो, व्हॉट ईज पॉलिटिक्स ! तुमचे मित्र अमेरिकेतनंच इकडं येऊन सेटल झाले. त्यांची पत्नीही अमेरिकन आहे. हे वरचेवर अमेरिकेला जातात.”

नाटकातल्या संवादांसारखं ते वाक्य उचलून मारू म्हणाले, “कोर्ट केससाठी म्हणून दिल्ली वाऱ्या करतात हव्या तेवढ्या. अहो, दिल्लीला विमानानं जाऊन येणं, दिल्लीत राहणं आपल्यासारख्यांना परवडतं का ? कुटून येतात पैसे ?”

मला यावर दुसरी बाजू ऐकल्याशिवाय आणखी विचारता येणार नव्हतं; म्हणून मी म्हटलं, “मग तुमचं हे म्हणणं तुम्ही प्रेसमध्ये का देत नाही ?”

जैन हात हलवीत म्हणाले, “आम्ही आमचं काम करीत राहणार. आणि आम्ही सांगायला गेलो की प्रेसही छापत नाही. त्यांच्या बातम्या पहिल्या पानावर, तीनचार कॉलमी. आम्ही निवेदन दिलं की, ते आतल्या पानावरच्या कुठल्यातरी कोपऱ्यात दोनचार ओळींत छापतात.”

मी आश्चर्याने म्हटलं, “हे बिल्ज म्हणताहेत, हे खरंच वाटत नाही. तुम्ही तर वर्तमानपत्र विकत घेऊ शकता.”

त्यावर जैन म्हणाले, “बट अन्फॉर्च्युनेटली व्हॉट आय से ईज ट्रू.”
ट्रीटमेंट प्लॅट पाहायला उठलो.

कंपनीच्या मिनीबसनं आम्ही प्रशस्त रस्त्यानं ट्रीटमेंट प्लॅटकडं निघालो. गोल आकाराच्या प्रचंड टाक्या आणि त्यांत कॉफी रंगाचं पाणी. दोन रांगांमध्ये बऱ्याच टाक्या आणि त्यांमध्ये वरून पाण्यात शिरून वेगानं फिरणारे पंखे. त्यामुळे पाण्याचा खळबळोट चाललेला होता. बरोबरीचे अधिकारी माहिती देत होते, “हे पंखे एरोबिक प्रक्रियेसाठी हवा पाण्यात उपलब्ध व्हावी यासाठी. या स्टेजला अमुक द्रव्य बाजूला होतात, या स्टेजला तमुक. शेवटी फक्त कलर राहतो, पण त्या बाबतीत टेक्नॉलॉजी उपलब्ध नाही आणि पोल्यूशन कंट्रोल-बोर्डानं असं सांगितलंय, की जेवढा कलर रिमूव्ह करता येईल तेवढा करा, बाकी राहिला तरी चालेल.”

शेवटी मासे असलेल्या पाण्याच्या टाकीपाशी आलो. वरनं लोक उत्साहानं ‘तो बघा मासा’ दिसला का ? ‘आत्ता होता’ असं म्हणून बोटं दाखवीत होते. त्या गढूळ पाण्यातनं एक ऑरेंज रंगाचा मासा ओझरता दिसला.

सगळ्यांना निरोप घेऊन निघालो.

‘समाजपरिवर्तन समुदाय’चं ऑफीस आय.डी. एस. च्या ऑफीसमधल्याच एका खोलीत थाटलंय. धारवाडमधल्या निवांत रस्त्यावरच्या एका दुमजली घराचा वरचा संपूर्ण मजला म्हणजे आय. डी. एस. चं ऑफीस. जिऱ्यातून वर गेल्या गेल्या काउंटर दिसतं. ही त्यांची लायब्ररी. काउंटरच्या काचेमागं कानडी किंवा इंग्रजीतला बऱ्याच पर्यावरणवादी पुस्तिका लावलेल्या. आत त्या ऑफीसमध्ये कपाटं, मांडण्या, त्यांत भरलेले कागदच कागद. टाइपरायटर्स, सायक्लोस्टाइलिंग मशीन. त्यामागं काम करणारे पंधरा-वीस तरुण स्त्री-पुरुष.

एस. पी. एस. च्या खोलीत टेबलामागच्या मुख्य खुर्चीत एक चष्मीस, चेकचा शर्ट घातलेला, अस्ताव्यस्त दाढी वाढवलेला तिशीतला माणूस काम करत बसला होता. हे प्रभू दंडवतीमठ. बेळगावला लेक्चरर आहेत. बाजूला चाळिशीतले, गोरे, टक्कल पडलेले डॉ. कांगोवी बसले होते. मी बोलावल्यावरून ते आले होते. दोघेही रसायनशास्त्रातले शास्त्रज्ञ. तुंगभद्रेच्या प्रदूषणावर दोघांनी संशोधन केलंय. एस. पी. एस. नं बिल्डा फॅक्टरी आणि पोल्यूशन कंट्रोल-बोर्डविरुद्ध जी हायकोर्टात केस केलीय, तिचं सर्व काम हे दोघं पाहतात.

मी शैलेंद्र जैनांनी उपस्थित केलेल्या एकेका मुद्याचं स्पष्टीकरण मागणार होतो; पण त्याआधी या प्रदूषणाची तांत्रिक माहिती मला अगदी सोप्या भाषेत समजावून सांगा, असं म्हटलं, त्या दोघांनी मिळून सांगितली :

लाकडातून सेल्यूलोज बाहेर काढण्यासाठी लाकडाच्या धलप्या कॉस्टिक सोड्यात उकळतात. त्यांतून लिग्निन बाहेर पडतो. तो अल्कलाईन असल्यानं, त्याला न्यूट्रलाइझ करण्यासाठी सल्फ्युरिक ॲसिड मिसळतात. त्यातून ॲसिडिक दूषित द्रव्य तयार होतात. हे सगळं पाण्यानं धुतलं जातं. त्यातून रेऑन करता येईल असा पल्प तयार होतो. हा सगळा पल्प ग्रासिलिन फॅक्टरीत जातो. त्याच्यावर कार्बन डाय सल्फाइडची प्रक्रिया केली जाते, त्यातून रेऑनचा धागा अस्तित्वात येतो. या प्रक्रियेत झिंक बेस असलेले कॅटॅलिस्ट वापरले जातात. क्लोरिन वापरला जातो. म्हणून या सर्व प्रक्रियेतून फेनॉल (ज्यामुळं घाणेरडा वास येतो), लिग्निन (याच्यामुळे पाण्याला रंग येतो) झिंक, मर्क्युरी, सोडिअम कंपाउंड्स आणि सल्फेट्स ही दूषित द्रव्यं पाण्यात येतात. त्यांच्यामुळे हा पोल्यूशनचा पश्च निरमाण झालाय.

दंडवतीमठ म्हणाले, “तुम्ही बी. ओ. डी. हा शब्द लक्षात ठेवा. या क्षेत्रातला परवलीचा शब्द आहे. बी. ओ. डी. म्हणजे बायॉलॉजिकल ऑक्सिजन डिमांड. यात पल्प करताना जो लगदा होतो, त्यात बॅक्टेरिया असतात. नदीच्या पाण्यात आतलं दूषित पाणी जेव्हा सोडलं जातं, तेव्हा हे बॅक्टेरिया पाण्यातला विरघळलेला ऑक्सिजन वापरून टाकतात. त्यामुळे माशांना ऑक्सिजन न मिळाल्यानं ते मरतात. तसंच सी. ओ. डी. म्हणजे केमिकल ऑक्सिजन डिमांड; म्हणजे दूषित पाण्यात अशी काही केमिकल्स असतात, की जी आपल्या प्रक्रियेसाठी पाण्यातला ऑक्सिजन शोषून टाकतात. म्हणून पल्प इंडस्ट्रीमध्ये ज्यात रेऑन किंवा कागदाच्या गिरण्या येतात तेथील बाहेर टाकल्या जाणाऱ्या पाण्यात ही बी. ओ. डी. आणि सी. ओ. डी. लेव्हल बघणं हे खूपच महत्वाचं असतं. बी. ओ. डी. लेव्हल ही ३० मि. ग्रॅ./लिटरच्या आत असायला पाहिजे आणि सी. ओ. डी. लेव्हल २५० मि. ग्रॅ./लिटर असायला पाहिजे. तरच पाण्यातील जीव जगू शकतील आणि ते पाणी माणूस किंवा जनावरांना पिण्यालायक राहील. ही फॅक्टरी रोज ६० लाख गॅलन इतकं तुंगभद्रा नदीचं चांगलं पाणी आत घेते आणि ५० लाख गॅलन पाणी दूषित स्वरूपात बाहेर सोडते.”

कांगोवी म्हणाले, “हे सगळं फक्त पाण्याबद्दल चाललंय. हवेचं प्रदूषण वेगळंच. हवेत सल्फर डायऑक्साईड, कार्बन मोनॉक्साईड, कार्बन डायऑक्साईड हे वायू बाहेर टाकले जातात.”

मी जैनांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांकडे वळलो.

“मासे इतर कारणांनीही मरू शकतात की नाही ?”

कांगोवी म्हणाले, “बरोबर आहे. मासे अनेक कारणांनी मरतात. पाण्याखाली सुरुंग उडाला तरी सर्व मासे मरू शकतात. पण इथं उघड उघड आपल्याला कारण दिसतंय. मेलेल्या माशांमध्ये आपण झिंक आणि क्रोमियम डिपॉझिट्स दाखवू शकलो आहोत. फॅक्टरीच्या वरच्या भागापेक्षा खालच्या भागात बी. ओ. डी., सी. ओ. डी. त प्रचंड वाढलेला दिसतोय.”

“किती वाढलेला ?”

“१९८४ साली केलेल्या पाहणीत बी. ओ. डी. नॉर्मली तीस असायला पाहिजे तो तीनशे साठ होता. म्हणजे दहापट जास्त होता. सी. ओ. डी. दोनशे पन्नासच्या खाली पाहिजे. तो बाराशे वीस म्हणजे सहापट जास्त होता. इथं कारण आहे, त्याचा संबंध आपण लावू शकतोय, असं असताना मासे मरण्याच्या दुर्मिळ कारणांकडे कशाला जायचं ?”

“असे मासे आत्महत्या करण्याचा प्रकार जगात किती वेळा घडला आहे ?”

(हिरेमठांच्या कार्यकर्त्यांना एकदा शैलेंद्र जैनांचं म्हणणं सांगत होतो. मासे आत्महत्याही करतात, असं सांगताच वीरणा ज्योती नावाचे एक खेडूत, धोतरवाले कार्यकर्ते इतके हसले व म्हणाले, “माशांना आत्महत्याच करायची होती तर सगळ्या जगातल्या इतर जागा सोडून तुंगभद्रेतली बिल्वा फॅक्टरीपुढची जागा का आठवली ?”)

दंडवतीमठ म्हणाले, “आणि मासे मरतात ते बहुधा उन्हाळ्यात पाण्याचा प्रवाह कमी असतो त्या वेळी. बिल्वाचं इतकं लाखो गॅलन पाणी त्यात मिसळतं तेव्हा ती नदी म्हणजे दूषित द्रव्यांचं गटारच होतं. म्हणून आम्ही मागणी करतो की उन्हाळ्यात यांना प्रॉडक्शन कमी करायला लावा. नेहमीची यांची ट्रक म्हणजे शनिवारी-रविवारी जास्तीत जास्त दूषित पाणी नदीत ढकलतात.”

“कां बरं ?”

“सरकारी ऑफिस बंद असतात. समजा, बोंबाबोंब झाली तरी कुणी ऑफिसात सापडणार नसतं. समजा, सोमवारी-मंगळवारी कुणा अधिकाऱ्यांना लोकांनी पकडून आणलंच तर तोपर्यंत केमिकल व्हॅल्यूज खाली गेलेल्या असतात. रात्री बारा-एक-दोननंतर चिमणीतून जास्तीत जास्त गॅस सोडायचा. लोक झोपलेले असतात. तुम्ही बंगलोरहून बसून रात्री येत असाल तरी हरिहरच्या पुलावर गाडी आली, की त्या गॅसनं पॅसेंजर्स; धक्का बसल्यासारखे खडबडून जागे होताना दिसतील. धुकं पडल्यासारखा धुराचा थर रस्त्यावर असतो.”

मी म्हटलं, “ते म्हणतात की, फक्त बी. ओ. डी. आणि दुसरी एक व्हॅल्यू नॉर्मलपेक्षा जास्त आहे. पण या दोन्ही फॅक्टरीजचा डेटा एकत्र केला तर ती

नॉर्मलपेक्षा कमी येते.”

कांगोवी म्हणाले, “इथं दोन परस्परविरोधी दृष्टिकोन येतात : दूषित द्रव्य जिथं निर्माण होतात, तिथंच ती वेगळी काढून नष्ट करणं हा आमच्या दृष्टीनं योग्य मार्ग. ह्या लोकांना तो कागदावर त्या व्हॅल्यूज कमी आणून प्रश्न सोडवायचा आहे. हा काही आकडेशास्त्राचा खेळ नाही किंवा कागदावरची करामत नव्हे. ‘रिमूव्हल ऑफ पोल्यूशन’ करण्याऐवजी ते ‘डायल्यूशन ऑफ पोल्यूशन’ करू मागताहेत. ही दूषित द्रव्यं नदीत जाऊन काय काय नुकसान करतात हे आपल्याला आजसुद्धा पुरेसं माहीत नाही. तुम्हांला ते जपानमधलं ‘मिनिमाटा’ प्रकरण माहीत असेलच ना ?”

मी ‘नाही’ म्हटलं तेव्हा त्यांना आश्चर्य वाटलं. दंडवतीमठांनी सांगितलं,

“जपानमध्ये मिनिमाटा नावाच्या बेटावर एक चमत्कारिक प्रकार सुरू झाला : लोक वेडे व्हायला लागले. काहींनी खिडकीतून उड्या टाकून जीव दिला. मांजरं स्वतःभोवती गोल फिरत आणि उड्या मारीत. शेवटी मरत. सहा वर्षांनी संशोधन करून शास्त्रज्ञांनी कारण शोधून काढलं : त्या बेटावर कॅस्टिक सोडा तयार करणारी फॅक्टरी सुरू झाली होती. तिथल्या दूषित पाण्यातून मर्क्युरी (पारा) समुद्राच्या पाण्यात जात होता. तिथून तो माशांच्या शरीरात. आणि तेच मासे तिथले लोक (आणि मांजरं) खात असल्यानं त्यांच्या शरीरात पारा जाऊ लागला. शरीरात नेहमी येणाऱ्या द्रव्यांत कधी पारा नसतो; त्यामुळं याचं काय करावं ते शरीराला कळेना. अशी एखादी वस्तू-जिला बुद्ध्याही कप्पा नाही-ती आपण जशी कुठं तरी ठेवून देतो तसं शरीर लहान मेंदूच्या रूपात पारा ठेवू लागलं. या पाण्याच्या डिपॉझिट्समुळं लोकांना तो रोग झाला. पुढे त्याला शास्त्रात ‘मिनिमाटा डिजीज’ असंच नाव पडलं.”

कांगोवी म्हणाले, “आता हे झिंक, क्रोमियम असलेल्या पाण्याला तुम्ही कितीही डायल्यूट केलं तरी तो प्रश्न सुटणार आहे का ? हे आपल्या ‘फूडचेन’ मध्ये जाणार आहे. वनस्पतींमध्ये जाणार आहे. याचे काय काय दुष्परिणाम होणार, हे कुणाला माहीत आहे ? आज ज्या व्हॅल्यूज आपण ‘नॉर्मल’ म्हणतो, त्या तरी कशावरून ? केवळ त्यांचा लागलीच दुष्परिणाम दिसत नाही म्हणून ? पण त्या व्हॅल्यूजची बंधनसुद्धा हे पाळत नाहीत. आता सल्फेट्सचं उदाहरण घ्या. पाण्यात ५०० मिलीग्रॅम/लिटर सल्फेट्स असतील तर माणसाला जुलाब व्हायला सुरुवात होते. (आपण मॅगसल्फ हे जुलाबाचं औषध म्हणून वापरतो.) ही फॅक्टरी गेली वर्षानुवर्ष १००० मिलीग्रॅम/लिटर सल्फेट्स पाण्यात ढकलतेय. (ही व्हॅल्यू नदीच्या पाण्यातली.) लोकांना, जनावरांना डायरिया होत नसेल का ? यावर उपाय योजायचं सोडून या व्हॅल्यूज आम्हांला वाढवून द्या, यासाठी बिल्वाज

ट्रायब्यूनलकडे अर्ज करतात. त्यांनी सल्फेटची व्हॅल्यू किती वाढवून मागितलीय, ठाऊक आहे ? ४००० मिलीग्रॅम/लिटर एवढी. टी. डी. एस. (टोटल डिझॉल्व्हड सॉलिड)ची व्हॅल्यू २१०० मिलीग्रॅमवरून त्यांना ७००० मिलीग्रॅमवर न्यायला हवी आहे, तसा त्यांचा अर्ज आहे.”

“पण त्यांच्या शेवटच्या टाकीत मासे कसे जिवंत राहतात मग ?”

“ते कुठले मासे आहेत ते बघायला पाहिजे. गोड्या पाण्यातले मासे आहेत की खान्या पाण्यातले. खान्या पाण्यातले मासे कित्येक दूषित द्रव्यं जास्त सहन करू शकतात. आम्ही एका कमिटीमार्फत तिथल्या पाहणीसाठी गेलो होतो. आमच्याबरोबर काही स्थानिक मच्छिमार होते. ते म्हणत होते, ‘हे मासे आपल्या नदीत कधीही नसतात.’”

दंडवतीमठ हसले, म्हणाले,

“यावरून आमच्या हायकोर्ट केसमध्ये गंमत झाली होती. रामाजोईस नावाचे जज होते. बिल्गाचा वकील उत्साहानं मांडत होता, ‘सर, आमच्या ट्रीटमेंट प्लँटच्या शेवटच्या टाकीत मासे जिवंत आहेत. आणि नुसते जिवंत नाहीत तर ते आनंदानं उड्या मारीत आहेत.’ जज त्यांना म्हणाले, ‘ते उड्या मारीत आहेत ते आनंदानं की अगतिकतेनं ?’ यावर तो वकील एकदम नर्व्हसच होऊन गेला.”

“पण या पोल्यूशन कंट्रोल बोर्डाचा तुम्हांला काही सपोर्ट मिळाला नाही का ? कारण त्यांच्या कामाला तुमचा उपयोगच होत असणार.”

ते दोघंही जरा आश्चर्यानंच बघू लागले. काय हा अडाणी माणूस अशा नजरेनं. दंडवतीमठ म्हणाले, “अहो, ते त्यांचं काम करत नाहीत, म्हणून तर आमच्या हायकोर्ट केसमध्ये आम्ही एक नंबरचे आरोपी म्हणून त्यांचं नाव घातलंय आणि नंतर बिल्गा गुपचं नाव. लोकांचं, पेपरवाल्यांचं दडपण येतं, असेंल्लीत प्रश्न विचारले जातात, म्हणून सरकारी खाती काहीतरी हातपाय हलवतात. पण मनातनं काही करायचं नसतं. अतिशय बेमालूमपणं ते बिल्गाना मदत करत असतात.”

बिल्गा फॅक्टरीवर तिच्या जन्मापासून सरकारी वरदहस्त आहे. निजलिंगप्पा मुख्यमंत्री असताना या कंपनीला इथं फॅक्टरी उघडण्याची परवानगी मिळाली. निजलिंगप्पा आता बरेच वृद्ध झाले आहेत. हिरेमठ, रंजन राव हे एस. पी. एस. चे कार्यकर्ते त्यांना भेटायला गेले. त्यांनी नदीकाठच्या लोकांचे प्रश्न सांगितले.

ते म्हणाले, “त्या वेळी देशात असं वातावरण होतं की, ‘उद्योगीकरण करा, नाहीतर नष्ट व्हाल.’ आता ती केवढी घोडचूक होती ते कळतंय.” या चळवळीला त्यांनी जाहीर पाठिंबा तर दिलाच; पण दर महिना शंभर रुपये देणगीही नियमितपणं पाठवतात.

निजलिंगप्पांनी त्यांना स्थानिक लोकांची जमीन संपादित करून स्वस्त दारानं लीजवर दिली. फॅक्टरीला निलगिरीचं लाकूड कच्चा माल म्हणून लागतं, त्याचा स्वस्त दरात पुरवठा करण्याचं लेखी आश्वासन दिलं. बाजारात शंभर रुपये टन भाव असलेलं ते लाकूड सरकार त्यांना चोवीस रुपये टनानं पुरवू लागलं. १९६८ साली बांधकाम सुरू झालं. १९७२ साली फॅक्टरीचे उद्घाटन त्या वेळचे मुख्यमंत्री वीरेंद्र पाटील यांच्या हस्ते झाले. पुढं देवराज अर्स यांच्या कारकिर्दीत सरकार फॅक्टरीला दोन लाख टन लाकूड दरवर्षी स्वस्त दारानं पुरवू लागलं.

अशा सगळ्या मैत्रीच्या वातावरणात प्रदूषणाची आठवण कुणाला येणार ? बरं, पल्प इंडस्ट्रीच्या प्रदूषणामुळे केवढा अनर्थ घडतो हे देशाला नवीन नव्हतं. याच कंपनीनं मध्यप्रदेशातील नागदा इथं रेऑन फॅक्टरी काढल्यामुळे चंबळ नदीकाठच्या अनेक गावांचं जीवन उद्ध्वस्त केलेलं होतं. त्याच कंपनीच्या केरळमधल्या मावूर इथल्या रेऑन फॅक्टरीमुळेही तिथली नदी पूर्णपणे प्रदूषित झाली होती. तिथल्या लोकांनी त्याविरुद्ध भरपूर आरडाओरडही केली होती. तरीही टाकाऊ पाणी शुद्ध करण्याची यंत्रणा बसवण्याची कसलीही सक्ती सरकारनं केली नाही.

त्यामुळे फॅक्टरी सुरू झाल्याझाल्याच नदीच्या पाण्याचा रंग बदलला, पाण्याची चव, वास सगळं रासायनिक झालं. आधी शेती करून, मासेमारी करून, मेंढ्या पाळून, परंपरागत जीवन जगणारे लोक या प्रकारामुळे हतबुद्धच झाले. फॅक्टरीजवळच्या गावांना तर उग्र वासाच्या त्रासानं जीवन नकोसं झालं. हा त्रास काही दिवसांपुरता नसून कायमचा डोक्यावर बसलाय, याची कल्पना यायला थोडा वेळ जावा लागला. आपल्याजवळ कारखाना आला, आपल्याला नोकऱ्या मिळणार हा भ्रम विरायलाही काही दिवस जावे लागले. कुणी दाद देत नाही हे पाहून लोकांनी काही स्थानिक आमदारांना घेऊन फॅक्टरीवर मोर्चा काढला. फॅक्टरी मॅनजरनी आमदारांना आत बोलावून काय जादू केली माहीत नाही, पण ते दुसऱ्या दारानं निघूनच गेले. बाहेर लोकांनी गोंधळ केला. पण पोलिसांनी पांगवल्यावर ते घरोघरी गेले.

नंतर १९८४ साली एकदम मासे मेले. तेव्हा हिरेमठ आणि मित्रांनी या विषयात भाग घेतला आणि ते आंदोलन परत सुरू झालं. एव्हाना पोल्यूशन कंट्रोल बोर्ड स्थापन झालं होतं. वॉटर पोल्यूशन कायदा आलेला होता. हिरेमठांनी शास्त्रज्ञांची एक टीमच जमा केली. कांगोवी त्यातलेच. कांगोवी हे केमिस्ट्रीतले, मुंबई आय. आय. टी. चे पीएच. डी. - अमेरिकेत फ्लोरिडा इथं पोस्ट डॉक्टरल जॉब करीत होते. तिथंही त्यांचं काम पाण्याच्या प्रदूषणावरच होतं. त्यांचे अनेक निबंध आंतरराष्ट्रीय जर्नल्समध्ये प्रसिद्ध झालेले आहेत.

हिरमठांविषयी त्यांनी अमेरिकेतच ऐकलेलं होतं. तेही इथं परत आले. कुटुंब चालावं यासाठी ते जंतुनाशक तयार करणारं छोटं युनिट चालवतात. बाकी अशा कामांसाठी आपला वेळ देतात. एस. पी. एस. विषयी ते म्हणाले, “या संस्थेमुळे मी सर्वसामान्य माणसांपर्यंत पोहोचू शकलो.” तेव्हा हिरमठांच्या आसपास अशी अनेक माणसं जमा झाली होती. वर्तमानपत्रांचं माध्यम त्यांनी आपलंसं केलं. मेडलरीच्या कामामुळं त्यांचा लोकसंग्रह जंगला झालेला होता. त्यातून ही चळवळ उभी राहिली.

सतत पाहणी करणं, ती प्रसिद्ध करणं, याचा त्यांनी सपाटा लावला. अहिंसात्मक मार्गानं लढा देण्याचं प्रशिक्षण देणारी शिबिरं घेतली. फॅक्टरीच्या दारासमोर त्यांनी ‘जागृत-रेखा’ नावाचा सत्याग्रह केला. हातात हात धरून लांबच लांब लाईन करून हजारो लोक सहा तास उभे राहिले. काहींच्या हातांत फलक होते. तोंडाने ते चळवळीतली गाणी म्हणत होते. याचीही मोठीच बातमी झाली.

या वाढत्या दडपणामुळे पोल्यूशन कंट्रोल बोर्डाला काहीतरी हातपाय हलवावेच लागले. पुढच्या काही वर्षांत अनेक संस्थांना बोर्डांनं पैसे देऊन आमंत्रित करून पाहणी करायला लावली. त्यांत सेंट्रल इन्लॅंड फिशरीज रीसर्च इन्स्टिट्यूट, बराकपूर (बंगाल), कृष्णार्जुनसागर येथील कर्नाटक इंजिनियरिंग रीसर्च इन्स्टिट्यूट, नागपूरची ‘नेरी’ इत्यादी संस्थांचा समावेश आहे; आणि या सगळ्या पाहण्यांमधून ‘हे प्रदूषण याच फॅक्टरीमुळे होत असून, ही फॅक्टरी शुद्धीकरणासाठी फारसं काही करत नाही’ अशी कडक टीका केलेली आहे. श्यामसुंदर हे बोर्डाचे सेक्रेटरी, नंतर आता चेअरमन आहेत. त्यांनी बिल्चाची बाजू सतत उचलून धरलेली. बोर्डांनं स्वतः खर्च करून या पाहण्या करवल्या; पण ते रिपोर्ट बोर्डाच्या मेंबर्सपुढं वर्ष-वर्ष ठेवलेच नाहीत. मग त्यांवर कृती करणं दूरच. आता फॅक्टरीला त्यांनी शो-कॉज नोटीस दिली आहे. पण नोटिशीत दिलेली मुदत उलटून गेली तरी बोर्डांनं काही कारवाई केली नाही.

अनेक वर्षांनंतर फॅक्टरीनं एक कोटी रुपये खर्चून ती ट्रीटमेंट प्लँट बांधली. त्यामुळं काही प्रमाणात प्रदूषण कमी झालं. पण तरी काही धोकादायक दूषित द्रव्यं अजूनही पाण्यात जातातच. पंचवीस-तीस कोटी खर्चून फॅक्टरी बांधता, त्याच वेळी एक कोटी रुपये खर्चून ट्रीटमेंट प्लँट बांधायला काय झालं होतं ? आतासुद्धा तो ‘शो-पीस’ असावा अशी परिस्थिती आहे. रोज ती प्लँट चालवायला ३० हजार रुपये खर्च येतो. म्हणून ती बऱ्याचदा बंदच ठेवतात. हिरमठ सांगत होते, “एकदा आम्हांला त्यांनी तो प्लँट बघायला बोलावलं.

आम्ही गेलो. आमच्याबरोबर एक अमेरिकन बाई पत्रकार म्हणून आली होती. ते सगळे मोठे पंखे, खळबळणारं पाणी दाखवलं. या बाईनं फोटोही काढले. आम्ही परत आलो. आणि त्या बाईच्या लक्षात आलं की, कॅमेऱ्याच्या लेन्सचं झाकण तिकडं पडलंय. ती तिकडं धावतच गेली. आम्ही तिथून आलो त्याला पंधरा-वीस मिनिटांचा झाला असतील. पण त्या बाईनं सांगितलं की, ती तिथं पोचली तेव्हा तो प्लँट, ते पंखे सर्व काही बंद होतं.”

मलाही तोच अनुभव. मी नलबागल गावाच्या बाजूनं फॅक्टरीपर्यंत पोचलो. तिकडं ती ट्रीटमेंट प्लँट होती. ती दिवसा बाराएक वाजता पूर्ण बंद होती. (मारूंचा दावा ती २४ तास चालू ठेवावीच लागते असा होता.)

ही प्लँट सतत चालू आहे की नाही यासाठी मीटर्स बसवलेली आहेत. पण त्यांवरचे आकडे सहज बदलता येऊ शकतात. पोल्यूशन कंट्रोल बोर्डांनं सतत चेकिंग केलं, सतत पाण्याची सॅपल्स तपासली, तरच त्यांच्यावर वचक राहू शकेल, पण चित्र उलटंच आहे.

एस. पी. एस. नं पोल्यूशन कंट्रोल बोर्ड, बिल्चा फॅक्टरी आणि संबंधित इतरांविरुद्ध हायकोर्टात केस केली आहे. आधी उल्लेख केलेले रामाजोईस नावाचे जज यांना चांगले भेटले. बिल्चाच्या वकिलांनी युक्तिवाद केला, की एस. पी. एस. चे सभासद कंपनीचे हितशत्रू असल्यानं त्यांनी ही केस केलेली आहे. त्यावर जज लगेच म्हणाले, “पर्यावरणाच्या केसमध्ये केस करणाऱ्यांवर हितशत्रू असल्याचा आरोप केला नाही, अशी एकही केस मला माहीत नाही !”

पण केसला अनेक फाटे फुटले. सगळ्या केसेस एकत्र करून एकच केस चालवायचं ठरलं. तज्ज्ञ-समिती नेमली गेली. पण त्यातलेही आधीचे पर्यावरणवादी समजले जाणारे काही लोक बिल्चांना अनुकूल भूमिका घेऊ लागले. त्यांनी आता या दोन्ही फॅक्टऱ्यांचं प्रदूषित पाणी एकत्र करून सोडण्याचा ‘प्रयोग’ कंपनीला काही काळ करू द्यायला काय हरकत आहे असा पवित्रा घेतला आहे. वास्तविक हरिहर ही ‘पल्प’ फॅक्टरी आणि ग्रासिलीन ही ‘व्हिस्कोस’ फॅक्टरी. केंद्र सरकारच्या पोल्यूशन कंट्रोल बोर्डाचा असा स्पष्ट आदेश आहे, की या दोन फॅक्टऱ्यांतले दूषित पाणी स्वतंत्रपणे शुद्ध करावे. ते एकत्र करू नये. पण हा आदेशही धाब्यावर बसवला जातोय.

मी कांगोवींना विचारलं, “फॅक्टरीवाले म्हणतात, अमुक पदार्थाविषयी आम्ही काही करू शकत नाही. त्यासाठी टेक्नॉलॉजीच उपलब्ध नाही, हे खरं आहे का ?”

कांगोवींनी एक पुस्तिका काढून दिली. ते म्हणाले, “ही कॅनडामधली यांच्या चौपट उत्पादन करणारी फॅक्टरी आहे. पण त्यांनी अतिशय सिंपल

टेक्नॉलॉजी वापरून प्रदूषणाची पातळी शून्यापर्यंत आणली आहे.” त्या कंपनीचं नाव ‘मिलर वेस्टर्न पल्प लि. (अल्बर्टा, कॅनडा). त्यांच्या पुस्तिकेत एक वाक्य होतं, की ‘ही टेक्नॉलॉजी वापरून तुमच्या शेजाऱ्यांना आपण पटवून द्या की आम्ही वाईट माणसं नाही आहोत.’

हिरेंमठांची आतबाहेर धावपळ चाललेली होती. कुणाला पत्र टाईप करायला सांगत होते. कुणाला झेरोक्स करून आणायला पाठवत होते. मी त्यांना थांबवून म्हटलं, “शैलेंद्र जैनांनी तुमच्यावर व्यक्तिगत आरोप केलेत, त्यावर तुम्हांला काही म्हणायचंय का ?” मी ते आरोपही त्यांना सांगितले.

ते हसले. म्हणाले, “मी सार्वजनिक कार्यकर्ता आहे. माझं जीवन तपासण्याचा पूर्ण अधिकार मी लोकांना दिलेलाच आहे. आम्ही दर पाच वर्षांनी मुलांना घेऊन अमेरिकेत जातो हे खरं आहे. कारण आमच्या कुटुंबाचा अर्धा भाग तिकडं आहे. आम्ही येताना जे सेव्हिंग केलं ते त्यासाठीच ठेवलंय. दिल्लीला जाताना नेहमी दुसऱ्या वर्गानं प्रवास केलाय. तिथं गांधी पीस फाउंडेशनमध्ये वीस-पंचवीस रुपये कॉट भाडं देऊन आम्ही राहायचो. कोर्ट केससाठी न्या. भगवतींनी स्थापन केलेल्या संस्थेनं ही पब्लिक इंटरेस्ट लेटिगेशन असल्यानं पैसे दिले. कुठल्याही वकिलानं आमच्याकडून कधी फी घेतली नाही. आता बिलॉर्विरुद्ध आम्ही चळवळ कां केली आणि इतरांविरुद्ध कां नाही याचं उत्तर असं, की आमचं कार्यक्षेत्र धारवाड जिल्ह्यातला भाग असलेलं. इथं तो प्रश्न आम्हांला भिडला. आम्ही ‘वेस्ट कोस्ट पेपर मिल’ जिथं आहे, त्या विभागात काम करत असतो तर त्यांच्याविरुद्ध लढा दिला असता.”

बिलॉर्वी फॅक्टरीचा प्रश्न या नुसत्या प्रदूषणावर थांबला नाही. त्यांची निलगिरीच्या झाडांची भूक मोठी. कराराप्रमाणं वर्षाला दोन लाख टन लाकूड सरकार त्यांना स्वस्त दरात पुरवू शकेना. सरकार फक्त बारा हजार टनच पुरवत होतं. मग बिलॉर्वी त्यांना सुचवलं, की आम्हांला जंगल-जमीन द्या, आम्ही निलगिरीची झाडं लावू आणि ती फॅक्टरीला वापरू. सरकारनं मान डोलावली आणि सत्तर हजार एकर जमीन त्यांना देऊ केली. या सगळ्यांविरुद्ध लढा म्हणजे या चळवळीचा दुसरा टप्पा.

दंडवतीमठ बोलताना एकदा म्हणाले, “जंगल खरवडून कापड बनवण्याचा उद्योग आहे हा.”

मी म्हटलं, “पण कापड लागणारच ना आपल्याला. एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येची गरज नको भागवायला ?”

ते म्हणाले, “पण जंगल ही तर त्याहून महत्वाची गरज आहे. जंगल कायम ठेवूनही ही गरज भागवता येऊ शकते.”

दिलीप कामत हा बेळगावचा. माझा आधीपासूनचा मित्र. तोही या चळवळीत आहे हे इथं आल्यावरच कळलं. मी त्याला म्हटलं, “बिलॉर्वी पाण्यातलं प्रदूषण काढून टाकायचं म्हटलं तर खर्च येणार. इनव्हेस्टमेंट वाढणार. कापड महाग करावं लागणार. ते स्पर्थेत मागं पडणार.”

दिलीप म्हणाला, “हा आमचा प्रश्न नाही. आमचा प्रश्न आहे, नदीचे पाणी शुद्ध ठेवण्याचा. ते तुम्हांला जमत नसेल तर ‘सॉरी’. नदी अशुद्ध करायचा अधिकार आम्ही तुम्हांला देणार नाही.”

कर्नाटक राज्यात जंगलं अगदी निबिड होती. ज्या फॅक्टऱ्यांना लाकूड हा कच्चा माल लागतो त्यांची नजर या जंगलांवर होतीच. जंगल आणि नदी असली की मग काय विचारता ? चंगळच. मग कागदाच्या गिरण्या आणि रेऑनची फॅक्टरी. कागद काय आणि कापड काय, दोन्ही माणसांच्या मूलभूत गरजाच. मी ज्या कागदावर लिहितोय आणि तुम्ही ज्या कागदावरून वाचताय तोही झाडाच्या लगद्यापासूनच बनलाय. मग फॅक्टऱ्याच नको असं आपण म्हणणार कुठल्या तोंडानं ? पण हेही खरं की, कागदाच्या गिरण्यांमुळं कर्नाटकात पूर्वी विपुल असलेला बांबू संपत चाललाय. बांबूचं झाड काही निलगिरीच्या झाडासारखं थोड्या वर्षांत येणारं नाही. वर्षानुवर्षं लागतात बेट माजायला. त्या वेळी फॅक्टरीवाल्यांनी सरकारला आश्वासनं दिलं होतं, की बांबूची लागवड आम्ही करू. पण तशी त्यांनी लागवड केली नाही आणि सरकारनंही त्यांना विचारलं नाही. धारवाडजवळच दांडेलीला कागदाची गिरणी आहे. त्या कागदात बांबूचा धागा असल्यानं चिवटपणामुळं त्याला खूप नाव होतं. आता एक टक्काही बांबू कागदात नसतो.

बिलॉर्वीची गरज निलगिरीची. सरकार पुरी करू शकेना तेव्हा बिलॉर्वी एक अभिनव योजना काढली आणि ती सरकारच्या गळी उतरवली : तुम्ही लाकूड पुरवू शकत नाही ना, तुम्ही आम्हांला जमीन द्या. आम्ही तिच्यावर झाडं लावून घेतो. जंगलाची एवढी जमीन बिलॉर्वी दिली म्हणून ओरड व्हायला नको म्हणून कर्नाटक सरकार आणि बिलॉर्वी हरिहर पॉलिफायबर यांची मिळून एक जॉईंट स्टॉक कंपनी काढली. तिचं नाव के. पी. एल. (कर्नाटक पल्पवूड लिमिटेड). तीत सरकारचे ५१ टक्के भांडवल आणि बिलॉर्वीचे ४९ टक्के. जमीन सरकारची. त्यावर निलगिरीची लागवड करण्यासाठी खड्डे करणं, झाडं लावणं, राखण करणं इत्यादीसाठी लागणारे कोट्यवधी रुपये स्वतःच्या खिशातून थोडेच घालायचे ? ‘नाबार्ड’ ही सरकारनं स्थापन केलेली ग्रामीण गरीबांच्या विकासासाठी कर्ज

देणारी संस्था, तसंच राष्ट्रीयीकृत बँका यांच्याकडून तीस कोटी रुपयांचे कर्ज उभं करायचं ठरलं. याला गॅंटी कुणाची तर खुद्द कर्नाटक सरकारची. त्यात येणारं निलगिरीचं ८५ टक्के लाकूड हे हरिहर पॉलिफायबर्सना-म्हणजे बिल्गोना-‘योग्य’ त्या भावात द्यायचं (ॲट अ रीझनेबल रेट), बाजारभावानं नव्हे. हा योग्य भाव कोण ठरवणार तर के. पी. एल. ज्याच्या डायरेक्टर बोर्डात जवळपास निम्मे लोक हरिहर पॉलिफायबर्सचे.

हे सगळं पडद्याआड गुपचूप चाललेलं. एवढं मोठं सरकार, त्याचं केवढं तरी मंत्रालय. यातल्या कुठल्यातरी डिपार्टमेंटमधल्या एका टाइपरायटर काही कागद टाइप होतात हे बाहेरच्यांना कसं कळणार ? बरं, त्याच वेळी तुंगभद्रेच्या प्रदूषणाविरुद्ध बाहेर चळवळ चाललेली. त्यामुळं पुरेशी दक्षता घेऊनच सगळं चाललेलं.

तरीही तयारीचा माणूसही कुठंतरी घसरतोच. बिल्गोच्या कंपनीच्या वार्षिक अहवालात कुठंतरी अभिमानानं, अशी अशी जॉइंट स्टॉक कंपनी स्थापन होतेय आणि आपणच निलगिरीची लागवड करतोय, त्यामुळे कच्च्या मालाचा प्रश्न आता राहणार नाही, असं सांगितलं गेलं. ते मुंबईच्या इंडियन एक्सप्रेसमध्ये दोनचार ओळींत आतल्या पानावर छापून आलं. आता धारवाड जिल्ह्यात काही मुंबईच्या त्या पेपरची ती आवृत्ती येत नाही. तरी राणीबेन्नूरच्या डॉ. बेंगलोर यांच्या वाचनात ती बातमी आली. राणीबेन्नूर हे धारवाडजवळचं शहर. आय. डी. एस. ची बरीच कामं या तालुक्यात आहेत आणि डॉ. बेंगलोर हे त्या संस्थेचे हितचिंतक आहेत. राणीबेन्नूरमध्ये हे खूप सीनियर फिजिशियन. त्यांनी तो बातमीचा तुकडा हिरेमठांकडे पाठवला.

हिरेमठ मला म्हणाले, “ती वाचल्यावर या प्रकरणात मला कुठंतरी मेलेल्या उंदराचा कुजका वास आला. माहिती काढू लागलो. चार जिल्ह्यांतील जवळपास सत्तर हजार एकर जमीन देणार असल्याचं समजलं. मग आम्ही शिवराम कारंजांकडे गेलो. कर्नाटकमध्ये त्यांच्या लेखनामुळं, चारित्र्यामुळं लोकांमध्ये त्यांना फारच मान आहे. आज अशी दुसरी कुणीच व्यक्ती कर्नाटकात नसेल. पण ते आपल्या नावाचा वापर सहसा कुणाला करून देत नाहीत. ते अतिशय स्पष्ट बोलतात, भिडस्तपणा अजिबात नाही. मी खेड्यातल्या त्यांच्या घरी गेलो.

“त्यांनी विचारलं, मी यात पडावं असं तुम्हाला का वाटलं ?”

“मी म्हटलं, ‘हा चार जिल्ह्यातल्या जंगलांचा प्रश्न आहे. आम्हांला सरकारविरुद्ध आणि भारतातल्या बलाढ्य अशा उद्योग-साम्राज्याविरुद्ध लढायचं आहे. आमच्या हेतूविषयी शंका निर्माण केल्या जाणार, आमच्या चारित्र्याविषयी खोटं नाटं पिकवलं जाणार. पण तुमच्यासारख्यांनं या चळवळीचं

नेतृत्व स्वीकारलं तर या शंकांना जागाच राहणार नाही. लोकांना संघटित करणं वगैरे कामंही आम्हांला अधिक ताकद लावून करता येतील.’

“त्यांनी आमच्याकडं मिनिटभर लक्षपूर्वक पाहिलं आणि म्हणाले, ‘आणा तो कागद.’

“त्यांनी कागद घेतला आणि सही केली. त्यानंतर ते या वयातही आमच्याबरोबर राहिले. तेव्हा मुख्यमंत्री हेगडे होते. त्यांच्याकडं ते आमचं शिष्टमंडळ घेऊन गेले. आम्ही के. पी. एल. वर कोर्ट केस केली. तीत प्रमुख फिर्यादी म्हणून कारंजांचं नाव आहे. कुसनूरला सत्याग्रह झाला त्यात ते होते. आम्ही त्यांना जास्त त्रास कधी दिला नाही. योग्य त्या वेळेलाच त्यांना आणलं, त्यांना या चळवळीतून परावृत्त करण्यासाठी बिल्गो मंडळींनी खूप प्रयत्न केले. त्यांच्यातले एक अधिकारी, पत्नीसह त्यांच्या साहित्यावर चर्चा करायला म्हणून गेले. संपर्क वाढवायचा प्रयत्न केला. पण कारंथ एवढा मोठा माणूस. त्यांच्यावर असल्या गोष्टींचा काय परिणाम होणार ?”

“तुमच्यात यायचे तेव्हा वागायला कसे वाटले ?”

“अरे, एकदम राजा माणूस. आमच्या घरी आले तर माझ्या मुलांना काय हसवलंय त्यांनी ! खेड्यात गेले तिथं खेडुतांबरोबर काय पट्टी जमायची त्यांची. पंच्याऐंशी वर्षांच्या वयात काय फ्रेश असायचे ते.”

रंजन राव म्हणाले, “त्या कारवारमध्ये तैगाला ॲटॉमिक रिअॅक्टर बसवायच्या योजनेला त्यांनी विरोध केला. त्या वेळी अणुशक्ती डिपार्टमेंटचे मुख्य राजारामण्णा आले होते, लोकांना पटवून द्यायला, की या रिअॅक्टरपासून काही धोका नाही, अगदी शंभर टक्के तो सेफ आहे. कारंथ ऐकत होते. शेवटी म्हणाले, ‘तुमच्या या रिअॅक्टरमधून वीज तयार होणार ती कुठं पुरवणार ?’

रामण्णा म्हणाले, ‘बंगलोरच्या उद्योगधंद्यांना, शहराला.’

‘ही वीज तिकडे न्यायला किती खर्च येईल ?’

रामण्णांना रोख कळना. पण अंदाजानं त्यांनी काही कोटींचा आकडा सांगितला.

कारंथ म्हणाले, ‘मग एवढा खर्च कां करता ? बंगलोरला विधानसभेसमोर मोठं मैदान आहे, तिथंच बसवा की रिअॅक्टर. त्याला काय पाणी लागत नाही, की जंगल. मग काय हरकत आहे ?’

रामण्णां पुढं काही बोललेच नाहीत.”

कारंथांनी लगेचच ‘कन्नड-प्रभा’ या कानडी दैनिकात एक जोरदार पत्र प्रसिद्ध केलं : तुंगभद्रा नदी प्रदूषित करणाऱ्या बिल्गो उद्योगसमूहाची आणि सरकारची अभद्र युती. ही युती कर्नाटकच्या लोकांना, पर्यावरणाला घातक

असल्याचा इशारा त्यांनी त्यात दिला. त्या पत्राला हेगड्यांची काही प्रतिक्रिया नाही. तीन-चार महिन्यांनी एस. पी. एस. तर्फे हेगड्यांना भेटायला शिष्टमंडळ गेलं. त्यात कारंथांबरोबर हायकोर्टाचे निवृत्त सरन्यायाधीश जस्टिस चंद्रशेखर, माजी मुख्यमंत्री (यांनाही लोकमानसात खूप मान्यता आहे) के. मंजप्पा, हिरेमठ आणि इतर होते. कारंथांनी या सगळ्या प्रकल्पाचे दुष्परिणाम त्यांच्या कानावर घातले. हेगड्यांनी सर्वांना चहा दिला. 'तुमच्या म्हणण्याचा विचार करतो' असं सांगितलं. शिष्टमंडळ परत आलं. के. पी. एल. ची प्रगती चालूच राहिली.

मी हिरेमठांना म्हटलं, "रामकृष्ण हेगड्यांची प्रतिमा नैतिक मूल्यं मानणारा नेता म्हणून असल्याचं मी ऐकलंय. ते कसं काय?"

"पहिल्यांदा ते मुख्यमंत्री झाले तेव्हा बहुमत जेमतेम होतं. वक्कलिंग आणि लिंगायत हे दोघांमधल्या वादात एकमत होत नव्हतं, म्हणून या तिसऱ्यालाच मान्यता मिळाली. पुढे इंदिरा गांधींची हत्या झाली. नंतर लोकसभा निवडणूक आली. राजीव गांधींनी प्रचंड विजय मिळवला. कर्नाटकात जनता दलाचा पराभव झाला. विधानसभेत बहुमत असूनही हेगड्यांनी पराभवाची नैतिक जबाबदारी घेऊन विधानसभा विसर्जित करून परत निवडणुका घेतल्या. या घटनेमुळे त्यांची नैतिक प्रतिमा तयार झाली आहे. लोकांनी यामुळंच जोरदार बहुमतानं जनता दलाला निवडून दिलं. आता हेगडे स्ट्रॉंग झाले. त्यांना या दोन अस्थिर गटांच्या तालावर नाचायचं कारण उरलं नव्हतं. निवडून आल्याच्या तिसऱ्या दिवशी त्यांनी सर्व संबंधित उच्चपदस्थ रेव्हिन्यू फॉरेस्ट अधिकाऱ्यांची मीटिंग बोलावून बिलांना उपयुक्त अशा 'फार्म फॉरेस्ट्री' या प्रोजेक्टला आणि के. पी. एल. ला ज्या जमिनी द्यायच्यात त्या रेव्हिन्यूकडून फॉरेस्ट खात्याकडे ट्रान्सफर करण्याच्या बाबतीत युद्धपातळीवर कामाला लागा असं सांगितलं."

"हा फार्म फॉरेस्ट्री' काय प्रकार आहे?"

"तेही एक हेगड्यांचं ब्रेन-चाइल्ड. त्याचा गाजावाजा झाला तो गरिबांचं कल्याण करण्यासाठी. गरिबांना सरकार दोनदोन एकर जंगल-जमीन सात वर्षांच्या लीजन देणार. त्यावर त्या गरिबांनं फक्त निलगिरीची झाडंच लावायची. आता या जमिनी योगायोगानं हरिहर फॅक्टरीच्या शंभर किलोमीटर त्रिज्येच्या वर्तुळातल्या होत्या. प्रोजेक्टमध्येच म्हटलेलं होतं, की गरिबांनी ही निलगिरीची झाडं फक्त हरिहर पॉलिफायबर्सलाच विकायची आणि तीसुद्धा 'ॲट अ रीझनेबल रेट'. पण पुढं या प्रोजेक्टवर पेपरमधून खूपच टीका झाली, तेव्हा तो बारगळला. पण त्यानं नामोहरम न होता हेगड्यांनी के. पी. एल. चा प्रोजेक्ट लावून धरला."

जनता दलाचे हेगडे असोत किंवा काँग्रेसचे वीरेंद्र पाटील, या सगळ्या मुख्यमंत्र्यांनी आपापल्या काळात ही पालखी पुढं नेलीय. हेगडे केंद्रात प्लॅनिंग कमिशनचे उपाध्यक्ष झाले. तिथूनही त्यांनी या त्यांच्या 'ब्रेन-चाइल्ड'ला होता येईल तेवढी मदत केली. वीरेंद्र पाटील तर कामाच्या गर्दीतून त्यांना विश्रांती हवी असेल तेव्हा कुठं जात असतील? बंगलोरपासून चाळीस किलोमीटरवर बिल्चांचं 'ग्रासिम रीसर्च फार्म' आहे तिथं. तिथं राजवाडा शोभेलसा बंगला, स्वीमिंग पूल, छोटा गोल्फ क्लब, मोटारींचा ताफा आणि हो, देऊळ, इत्यादी (रीसर्चसाठी आवश्यक असलेल्या) सोयी आहेत. टाइम्स ऑफ इंडियाच्या वार्ताहराला याचा पत्ता लागला आणि त्यानं २७ सप्टेंबर १९९० च्या टाइम्समध्ये बातमीच दिली.

अशा मुख्यमंत्र्यांच्याकडे शिष्टमंडळ नेऊन, त्यांना नैतिक आवाहन करून के. पी. एल. ची प्रगती रोखली जाणार नव्हती. के. पी. एल. विषयी माहिती काढण्याचं काम हिरेमठ करीत होतेच. त्यांनी दिल्लीच्या पर्यावरण, फॉरेस्ट खात्यांकडून माहिती मिळवली की, के. पी. एल. ला ही जी जमीन दिली जातेय त्याला केंद्र सरकारची पूर्वपरवानगी घेतलेली नाही. १९८० च्या फॉरेस्ट कॉन्झर्वेशन कायद्यात तसं स्पष्ट म्हटलेलं असूनही.

मग एस. पी. एल. नं कोर्टाकडं धाव घ्यायचं ठरवलं. शिवराम कारंथ, एस. पी. एस., दिल्लीची सायन्स ॲंड टेक्नॉलॉजी इन्स्टिट्यूट व इतरांच्या मार्फत कर्नाटक सरकार, के. पी. एल., हरिहर पॉलिफायबर्स इत्यादींवर सुप्रीम कोर्टात पब्लिक इंटरेस्ट लेटिगेशन केस दाखल करण्यात आली. या सगळ्या केसचं, सुरुवातीचा धोडा काळ सोडला तर सगळं बाळंतपण रंजन रावनं केलं.

सुप्रीम कोर्टातील केस लढवणं ही केवढी आवाक्याबाहेरची गोष्ट. गावातल्या कोर्टात केस असली तरी आपण जिकिरीला येतो. इथं तर तारखेला उठून दिल्लीला जायचं. परत तिथले मोठेमोठे वकील. एकेका तासाची हजारो रुपये फी असते. चर्चा सगळी कायद्याच्या चौकटीची. आपल्या गावच्या कोर्टात आपण जाऊन बसलो तर जे चाललंय त्यातलं काही तरी समजेल, पण इथं तर ती भाषाही कळणार नाही.

पण एस. पी. एस. च्या बाबतीत काही गोष्टी अनुकूल होत्या. अनिल आगरवाल, भंडारे यांसारखे वकील केस मोफत चालवत होते. शिवराम कारंथांच्या नावामुळं केसला दबदबा होता. तुंगभद्रा प्रदूषणाविरुद्ध चाललेल्या आंदोलनाचा बोलबाला इंग्लिश वर्तमानपत्रांतून होत होता. त्यामुळे एस. पी. एस. चं नाव परिचित व्हायला लागलं होतं.

तरीही एकंदरीत काम जिकिरीचं. वकील मोफत असले तरी त्यांना सतत माहिती पुरवत राहावी लागते. त्यांना उपयोगी पडतील अशी कागदपत्रं पुरवावी लागतात. पत्रव्यवहार आणि झेरॉक्स हे तर कोर्ट केसमधले जुळे भाऊच. दिल्लीला तारखेला गेलं तरी तारीख चालतेच असं नाही. यांच्यापेक्षा महत्वाचे विषय आले, की तारखा पुढं ढकलल्या जातातच. हिरेमठ, रंजन आदी मंडळी एकदा तारखेला दिल्लीला गेली, तेव्हा मध्येच भोपाळच्या वायुग्रस्तांची केस सुनावणीला आली. तेव्हा आज आपली केस उभी राहिल, उद्या उभी राहिल करता करता पंधरा दिवस तिथं अडकून पडावं लागलं.

सुरुवातीला केस दाखल केल्यावर फॉलोअप हिरेमठच करायचे. त्या वेळी इकडंही आंदोलनाची बरीच कामं वाढली. अनिल आगरवाल म्हणाले, “एक स्वतंत्र माणूस या फॉलोअपसाठी दिलात तरच हे काम रेटता येईल.” त्याच वेळी मंगलोरचा रंजन राव चळवळीत येऊ लागला होता. त्याला हिरेमठांनी विचारताच तो तयार झाला. कारण हे काम त्याच्या आवडीचं होतं.

रंजन रावचं लहानपण कलकत्त्याला गेलं. त्याची आई बंगाली आणि वडील कारवारी. वडलांच्यानंतर नारळाच्या बागा सांभाळण्याची जबाबदारी याच्यावर येऊन पडल्यानं हा इकडं आला. सुरुवातीला त्याचा कुणाशी फारसा संपर्क नव्हता. हा वेगळ्या वातावरणातून आलेला. बंगालमध्ये हा कॉलेजात असताना नक्षलवादी चळवळ जोरात होती. इकडं येणं हा त्याच्या आयुष्यातला मोठा हिसका. तेवढ्यात आणीबाणी आली. तिकडं आर. एस. एस. चे लोक आणीबाणीविरुद्ध अॅक्टिव्ह होते. त्यांच्यात हा सामील झाला. पुढं मंगलोरजवळच्या खेड्यात तो रोटरीतर्फे काही उपक्रमांत भाग घेऊ लागला. गावचे लोक ज्या ठिकाणी बसायचे ते देऊळ झाडांच्या मुळ्यांमुळं पडायला आलं होतं. यानं पुढाकार घेऊन ते वर्गणी जमवून बांधून काढलं. गावात मुताऱ्यांची व संडासांची सोय नव्हती. त्यानं वर्गणी जमवून सार्वजनिक संडास व मुताऱ्या बांधल्या. ‘कहाळे’ (शिगं) नावाचं नियतकालिक काढलं. रक्तदानाची मोहीम सुरू केली. गावातल्या गुरांवर पडणाऱ्या एका विशिष्ट रोगावर उपचाराची सोय गावात केली. हे सगळं काम ‘नागरिक सेवा समिती’ या नावाची संस्था स्थापन करून तिच्यामार्फत केलं. आर. एस. एस. वाल्यांचं आणि याचं जमेना. रंजन म्हणाला, “त्यांना कुणी स्वतंत्रपणे विचार करून काम उभं करतंय, हे मान्यच नव्हतं. त्यांचं दुहेरी वागणंही मला पटेना. एकीकडं इथं जन्मला तो हिंदू अशी व्याख्या करायची, पण प्रत्यक्षात हिंदू म्हणजे ते विशिष्ट लोकांनाच समजायचे. मग मी त्यांच्यातून मुक्त झालो.”

“या चळवळीशी संपर्क कसा आला ?”

“‘फेवर्ड-के’मुळं. कर्नाटकात स्वयंसेवी संस्थांचं हे फेडरेशन आहे. त्या मीटिंगला मी नागरिक सेवा समितीतर्फे गेलो होतो. तिथं एस. आर. ची माझी गाठ पडली. पुढं पंच्याऐंशी सालात त्यांच्या अहिंसात्मक सत्याग्रह शिबिराला मी गेलो. सुप्रसिद्ध पत्रकार अजित भट्टाचार्य त्याला येणार होते. मी बंगाली बोलणारा म्हणून त्यांच्याबरोबर मला दिलं होतं. आम्ही त्या सत्याग्रहाच्या नियोजित जागेची पाहणी करायला गेलो तर के. पी. एल. च्या गुंडगिरी करणाऱ्या गार्डनं आमच्याशी झटापट केली. परत येताना आमची गाडी अडवून हातांत लाठ्या, विळे घेऊन उभे राहिले. दोन तास त्या रात्री आम्ही गाडीत बसून काढले. गावकऱ्यांना हे कळताच ते शेकडोच्या संख्येनं धावत आले, त्याबरोबर गार्ड्स पळून गेले. पण दोन तास आम्ही जे काढले त्या अनुभवावरून एस. आर. भेटताच मी म्हणालो, “आता मी या चळवळीत राहणार, माघार घेणार नाही.”

रंजन राव गोल, गुगुबीत चेहऱ्याचा हसरा माणूस आहे. तरुणच वाटतो. पण असणार पस्तीस-चाळिशीचा. नेहमी स्वतःच्या स्थूलपणावर थट्टा करणारा. तो एका उमेदवाराचा (बहुधा कारंधांचा) प्रचार करायला गेला, त्यांची खूण होती हत्ती. हा येताच लोक ओरडू लागत, “हत्ती आला, हत्ती आला.”

रंजनला विचारलं, “सुप्रीम कोर्टात तुमची काय बाजू होती आणि त्यांची काय बाजू होती, हे सांगू शकाल का ? कायद्याची किचकट भाषा टाळून.”

रंजन राव सांगू लागला. पार्श्वसंगीत आय. डी. एस. च्या ऑफिसातल्या टाइपरायटर्सच्या टकटकीचं. नेपथ्य कागदाच्या फायलींच्या मांडणीच्या मधूनमधून असलेल्या मोकळ्या जागांमधे लावलेल्या, के. पी. एल. विरोधी चळवळीमधल्या पोस्टर्सचं.

एस. पी. एस. चं म्हणणं असं : के. पी. एल. ला दिलेली बहुतेक सर्व जमीन गावालगतची सामुदायिक जमीन आहे. गाव या जमिनीचा पिढ्यानपिढ्या वापर करीत आलेलं आहे. जळणासाठी लाकूडफाटा इथून नेतात. पत्रावळीसाठी पानं, गुरं-मेंढ्या इथं चरायला नेतात. हा गावकऱ्यांचा हक्क सरकारनं डावलून ती जमीन बिल्डिंग उद्योग समूहाच्या फायद्यासाठी के. पी. एल. या जॉइंट स्टॉक कंपनीला लीजने दिली. दुसरा आक्षेप कायदेविषयक होता. कर्नाटक सरकारनं ही जमीन के. पी. एल. ला देताना केंद्र सरकारची पूर्वपरवानगी घेतली नाही, म्हणून हा सर्वच व्यवहार बेकायदेशीर आहे.

याबद्दल के. पी. एल. चं म्हणणं असं की, ही जमीन पडीकच होती. सरकारी परिभाषेत ‘सी’ आणि ‘डी’ कॅटेगरीतली म्हणजे नापीक, पड जमीन. हिच्यात आम्ही निलगिरीची लागवड करून पर्यावरणाला हातभारच लावणार आहोत.

या व्यवहाराच्या कायदेशीरपणाबद्दल त्याचं म्हणणं असं, की हा १९८० सालचा, केंद्राची पूर्वपरवानगी घ्यावी असं म्हणणारा फॉरेस्ट कॉन्झर्वेटर ॲक्ट आम्हांला लागूच पडत नाही. कारण के. पी. एल. हा राज्य सरकारचा उपक्रम आहे. सरकारचे त्यात ५१ टक्के शेअर्स आहेत. चीफ कॉन्झर्वेटर ऑफ फॉरेस्ट हे के. पी. एल. चे अध्यक्ष आहेत. तेव्हा राज्य सरकार राज्य सरकारच्याच एका उपक्रमाला जमीन देतं, तेव्हा आगाऊ परवानगीची जरूरीच नाही.

त्यावर एस. पी. एस. चं म्हणणं : जमीन 'सी' आणि 'डी' ग्रेडची असली तरी तिचा उपभोग गावकरी घेत आहेत. आणि त्याला ते पारखे झाले आहेत. के. पी. एल. डायरेक्टर बोर्डात सरकारी खात्यातून नियुक्त केलेल्या संचालकांची संख्या एकनं जास्त असली तरी बिल्डाचा कंट्रोल नाही असंही म्हणता येणार नाही. त्यांचा निर्णयप्रक्रियेवर सरकारपेक्षा कमी, पण ४९ टक्के कंट्रोल आहेच तेव्हा या उपक्रमाला पूर्णपणं सरकारी उपक्रम म्हणता येणार नाही. म्हणून त्यास केंद्र सरकारची पूर्वपरवानगी आवश्यक आहे.

तेव्हा ही अशा मुद्यांवर लढाई सुरू झाली.

कोर्टांनं दोन्ही बाजू ऐकल्या आणि के. पी. एल. कडे आतापर्यंत हस्तांतर झालेली तीन हजार हेक्टर जमीन वगळता बाकी पुढच्या हस्तांतरास तसंच झाडं लावण्यासहित सर्व कामांस स्थगिती दिली. हा मोठाच विजय एस. पी. एस. नं मिळवला. त्यांनाही तो अपेक्षित नव्हता. कर्नाटकमधल्या पेपर्समधून हेडलाईन्स झळकल्या.

पण काही दिवस वाट पाहूनही यांच्या लक्षात आलं, की के. पी. एल. च्या ॲक्टिविटी तशाच चालू आहेत. सुप्रीम कोर्टाच्या ऑर्डरमध्ये आधी हस्तांतर झालेल्या जमिनींची जिल्हावार सर्व्हे-नंबरसहित यादी होती. त्या यादीत नसलेल्या कुसनूर गावाजवळ आणि इतरही अनेक ठिकाणी के. पी. एल. चे लोक जमिनींना कुंपण घालत होते-खड्डे खणत होते. त्यांनी गावकऱ्यांना त्या विभागातून जायला बंदी घातली होती. चरायला आलेल्या मेंढ्या, बकऱ्या पकडून ठेवत होते. हिरेमठांनी दिल्लीला जाऊन या परिस्थितीबाबत सुप्रीम कोर्टात कोर्ट-बेअदबीचा अर्ज केला. पण जज्जांनी विचारलं, "तुमच्याकडे पुरावा काय?" यांनी फोटो वगैरे नेले होते. जज्ज म्हणाले, "याचा काही उपयोग नाही. कोर्टाच्या 'स्टे'नंतर सरकारनं के. पी. एल. कडे जमीन हस्तांतर केली असं डॉक्युमेंट तुम्ही सादर करीत नाही, तोपर्यंत तुमच्या म्हणण्याला काही अर्थ नाही."

हिरेमठ हताश होऊन परत आले.

यांच्यासमोर के. पी. एल. ची ॲक्टिविटी जोरात चालली असून यांना काही करता येत नव्हतं. मग याच सुमारास त्यांनी 'हच्चिको-कुट्टिको' (प्लक

अँड प्लॉट-निलगिरीची झाडं उपटा आणि गावाला उपयुक्त अशी दुसरी झाडं लावा.) सत्याग्रह जाहीर केला. तहसीलदारांना आधी हे समजावून सांगायला गेले.

रंजन राव आणि हिरेमठ दोघांही हा प्रसंग खुलवून सांगत होते. हिरेमठ म्हणाले, "आम्ही तहसीलदारांना कोर्टाची स्टे ऑर्डर दाखवली. 'कुसनूरची जमीन या यादीत नसताना त्यावर के. पी. एल. झाडं लावत आहे, ही कृती बेकायदेशीर आहे. आम्ही ती उपटणार. हे कृत्य उलट कायदेपालनाचं आहे. आम्हांला तिथपर्यंत जाऊ द्या' वगैरे मी त्यांना सांगत होतो,

ते म्हणाले, 'ती जमीन त्यांचीच आहे.'

'पण याला पुरावा काय?'

'तो त्यांनी दिलेला आहे.' हे ऐकल्यावर मी चकितच झालो. म्हणालो, 'साहेब, आम्हांला तो पुरावा दाखवू शकाल का?'

तहसीलदार घाईत होते. त्यांनी शिरस्तेदारांना सांगितलं, 'यांना ती फाईल दाखवा.'

शिरस्तेदारांनी ती फाईल आमच्यापुढं ठेवली आणि तेही दुसरीकडं निघून गेले. आम्ही फाईल बघताना एका कागदापर्यंत आलो आणि तो वाचल्याक्षणी आम्ही खुर्चीतून उडालोच. परमेश्वराप्पा या 'चीफ कॉन्झर्वेटर ऑफ फॉरेस्ट'नं के. पी. एल. ला सुमारे तीस हजार एकर जमीन दिल्याचा तो हुकूम होता. त्यावर तारीख पाहून आपल्या हातात काय पडलंय याची जाणीव झाली. तारीख होती, २ सप्टेंबर १९८७. सुप्रीम कोर्टांनं स्टे ऑर्डर दिल्याची तारीख होती २४ मार्च १९८७. याचा अर्थ सुप्रीम कोर्टाच्या 'स्टे'ला न जुमानता त्यांनी ही ऑर्डर काढली होती.

रंजन म्हणाला, "आम्ही एकमेकांकडे पाहू लागलो. काय करायचं ते कळेना. पलीकडच्या टेबलावर एक क्लार्क लिहीत बसला होता. हळूच तो कागद फाईलमधून काढला. त्या क्लार्कला म्हटलं, 'आम्ही जरा अर्ध्या तासात चहा पिऊन येतो. ही फाईल अशीच राहू द्या, आम्ही आल्यावर परत बघणार आहोत.' बाहेर आलो. झेरोक्सचे दुकान सापडलं. पण लाईट गेलेले. गावात सगळीकडेच लाईट नव्हते. इतकं टेन्शन आलं. वीस मिनिटांनी लाईट आले. आम्ही भरभर झेरोक्स काढल्या. परत गेलो. फाईलमधे तो कागद पूर्ववत लावून ठेवला आणि बाहेर आलो."

हिरेमठ म्हणाले, "नंतर आम्ही दिल्ली गाठली. 'कंटेम्प्ट ऑफ कोर्ट'चा अर्ज दाखल केला आणि प्रेस कॉन्फरन्स घेतली. सगळीकडे बॅनर लाईन्स छापून आल्या."

ही नुसती कोर्ट-बेअदबीची केस राहिली नाही तर त्याला आणखीही फाटे फुटले. सुप्रीम कोर्टासमोर सुरुवातीलाच संबंधित व्यक्तींनी प्रतिज्ञापत्रं (अॅफिडेविट्स) सादर केली होती. के. पी. एल. कडे ३५९० हेक्टरस सरकारी जमीन आधीच ट्रान्सफर झाली असल्याची प्रतिज्ञापत्रं निर्मल चैनानी या हरिहर पॉलिफायबर्सच्या उपसंचालकांनी, सरकागर्ते के. हिरिअण्णा या अंडर सेक्रेटरीनं सादर केलेली होती. नंतर जी कागदपत्रं हाती आली त्यांत त्याआधीच या ३५९० हेक्टरसपेक्षा आठ हजार हेक्टरस (जवळपास २० हजार एकर) एवढी जमीन के. पी. एल. च्या ताब्यात होती आणि तीवर त्यांनी झाडंही लावली होती. याचा अर्थ या लोकांनी कोर्टाला खोटी प्रतिज्ञापत्रं सादर केली. हे पेरमधे छापून आलं. हिरेमठ आणि रंजन दोघं या हिरिअण्णांना भेटले. सरकारी डिपार्टमेंट कुठलंही प्रतिज्ञापत्र जेव्हा करतं, तेव्हा ते अंडर सेक्रेटरीमार्फत करतं. हिरिअण्णा दोघांना म्हणाले, “मला ही माहितीच नव्हती. परमेश्वराप्पांनी ही माहिती गव्हर्नमेंटला कळवलीच नाही.”

हिरेमठ त्यांना म्हणाले, “मग तुम्ही तसं अॅफिडेविट करा, नाहीतर तुम्ही खोटं प्रतिज्ञापत्र केल्याबद्दल मधल्यामध्ये अडकाल.”

“हिरिअण्णांनी सुप्रीम कोर्टापुढं जाऊन प्रतिज्ञापत्र दिलं, की ही माहिती सरकारला परमेश्वराप्पांनी कळवलीच नव्हती. परमेश्वराप्पा हे फॉरेस्ट डिपार्टमेंटमधले चीफ कॉन्झर्वेटर ऑफ फॉरेस्ट होते. तेच के. पी. एल. चेही चेअरमन आणि मॅनेजिंग डायरेक्टर होते. जमीन एका हातानं द्यायची आणि दुसऱ्या हातानं स्वीकारायची, असा हा कारभार चालला होता.

मग हिरेमठ फॉरेस्ट सेक्रेटरी मुनिअप्पा यांना भेटले. हिरेमठांनी दोन्ही अॅफिडेविट्स त्यांच्यासमोर ठेवली. एक सरकारी अधिकारी एक म्हणतोय आणि दुसरा त्याच्याशी विसंगत म्हणतोय. दोघांही प्रतिज्ञापूर्वक. सरकारची भूमिका काय ? ते म्हणाले, “सरकारची भूमिका अंडर सेक्रेटरी म्हणताहेत ती.”

“मग तुमचा सरकारी वकील ही दोन्ही प्रतिज्ञापत्रं दाखल कसा करू शकतो ? एकाच वेळी तुम्ही दोघांनाही लीगल सपोर्ट कसा करू शकता ?”

ते म्हणाले, “बरोबर आहे. आम्ही परमेश्वराप्पांचा लीगल सपोर्ट काढून घेतो. यापुढचा कोर्टाचा खर्च त्यांचा त्यांनी करावा.”

परमेश्वराप्पा आणि बिलॉना हा मोठाच धक्का होता.

पण एस. पी. एस. लाही काही धक्के बसायचे होते.

कंटेम्प्ट ऑफ कोर्टच्या सुनावणीच्या वेळी के. पी. एल. ने अर्ज केला म्हणून कंटेम्प्टची केस पेंडिंग ठेवून ३००० हेक्टरस आणखी जमीन कोर्टानं के. पी. एल. ला मंजूर केली. हेही कमीच म्हणून की काय, परत एकदा सुटीतल्या

कोर्टापुढं अर्ज सुनावणीला आला असता आणखी ३००० हेक्टरस कोर्टानं मंजूर केले.

कोर्टामधली हकीकत रंजन सांगत होता : “जगदीश शेट्टी नावाचे जज्ज होते. आमच्या वकिलांना यायला पांच मिनिटं उशीर झाला. जज्जांनी कंटेम्प्टचा मुद्दा वगैरे सगळा उडवून लावून ३००० हेक्टरस मंजूर केले, तेव्हा वकील कोर्टरूममध्ये पोचले होते. ते काही बोलू लागताच जज्ज म्हणाले, “आता उपयोग नाही. मी ते मंजूर केले आहेत.”

“पण निदान त्यात एक वाक्य घाला : ही जमीन ‘इन अॅकॉर्डन्स विथ लॉ’ (कायद्याशी सुसंगत राहून) दिली जावी.”

जज्ज म्हणाले, “इथल्या प्रत्येक हुकूम इन अॅकॉर्डन्स विथ लॉच असतो. ते अंतर्भूतच आहे.”

“पण सर, लोअर लेव्हलच्या ऑफीसर्सना कित्येकदा समजत नाही म्हणून.”

“ठीक आहे, ठीक आहे,” म्हणून त्यांनी ते शब्द घातले.

रंजन सांगत होता, “मी इतका निराश झालो की बस्स. केंद्र सरकारच्या पर्यावरण आणि जंगल खात्याचे सेक्रेटरी के. पी. गीताकृष्णन यांना घरी फोन केला. फोनवर मी किती वेळ, काय काय बोललो कुणास ठाऊक. ते शेवटी म्हणाले, ‘उद्या कोर्ट-ऑर्डर घेऊन या. काय करायचं ते मी बघतो.’ मी दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळच्या ट्रेनचं तिकीट काढलं होतं. दुपारपर्यंत सुप्रीम कोर्टात थांबलो. गाडीच्या तास दीड तास आधी ऑर्डर हातात पडली. पाकिटात घालून गीताकृष्णनच्या सेक्रेटरीच्या हातात दिली आणि परत आलो. काही दिवसांनी त्यांनी कर्नाटक सरकारला आणि आऊट ऑफ वे जाऊन के. पी. एल. ला फायनान्स करणाऱ्या नाबाईला स्ट्राँग पत्र लिहिलं. ‘इन अॅकॉर्डन्स विथ लॉ’ याचा अर्थ इन अॅकॉर्डन्स विथ फॉरेस्ट कॉन्झर्वेशन अॅक्ट, १९८० असा धरावा, आणि त्याप्रमाणे केंद्र सरकारची पूर्वरवानगी असल्याशिवाय जमिनी देता येणार नाहीत. म्हणजे त्या दिवशी आम्ही जे गमावलं होतं, ते या काही शब्दांमुळं परत खेचून आणलं होतं.”

याआधी या डिपार्टमेंटचे सेक्रेटरी (नंतर इलेक्शन कमिशनर म्हणून खूप प्रसिद्धीस आलेले) शेषन होते. हिरेमठ त्यांना भेटलेले होते. त्यावर त्यांनी सर्व राज्य सरकारना या १९८० सालच्या फॉरेस्ट कॉन्झर्वेशन अॅक्टनंतर, ज्या ज्या जमिनी त्यांच्या परवानगीशिवाय ट्रान्सफर झाल्या असतील त्या बेकायदेशीर समजल्या जातील असा इशारा देणारं पत्र लिहिलं होतं. कर्नाटक सरकारनं त्याला बऱ्याच दिवसांनी लांबलचक उत्तर दिलं होतं. त्यात के. पी. एल. ही सरकारचीच

कंपनी असल्यानं हा कायदा त्यास लागू होत नाही असं म्हटलं होतं. पण तोपर्यंत शेषन यांची बदली झालेली होती.

सुप्रीम कोर्टाची ऑर्डर ३००० हेक्टर जमीन रिलीज करा, आणि केंद्र सरकारच्या खात्याचं म्हणणं त्याला त्यांची पूर्वपरवानगी नाही, यात संबंधित लोकांना नेमकं काय करायचं ते कळेना. मेनका गांधी त्या वेळी पर्यावरण खात्याच्या राज्यमंत्री झाल्या होत्या. त्यांनी खात्यातर्फे सुप्रीम कोर्टाकडे 'रिव्ह्यू पिटिशन' करायचं ठरवलं. पण हेगड्यांनी पंतप्रधान व्ही. पी. सिंग यांच्यामार्फत मेनका गांधीवर दडपण आणून ते हाणून पाडलं. इकडं कर्नाटक सरकारातल्या तरुण आय. ए. एस. अधिकाऱ्यांनी पुढाकार घेऊन सरकारतर्फे 'रिव्ह्यू पिटिशन' करायचं ठरवलं. हेगड्यांनी कर्नाटक सरकारच्या मुख्यमंत्र्यांना फोनवर सांगून पुढं गेलेला अर्ज माघारी फिरवण्याचा निर्णय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत घ्यायला लावला.

सुप्रीम कोर्टाची स्टे ऑर्डर असून ती धुडकावणाऱ्या के. पी. एल. लाच आणखी ६००० हेक्टर जमीन कोर्ट मंजूर करतं, फॉरेस्ट अॅक्टशी सुसंगत नसतानाही के. पी. एल. निलगिरीची लागवड चालूच ठेवतं, या सगळ्यातून एस. पी. एस. मधले सगळे विचार करू लागले, की कोर्टातून न्याय मिळणं शक्य नाही. लोकांची चळवळ उभी करणं हाच आपला खरा मार्ग.

मी रंजनला विचारलं, “मग तुमचा हा आठ वर्षं सुप्रीम कोर्ट केस लढवल्याचा खटाटोप व्यर्थ गेला का ?”

“नाही. स्टे ऑर्डरमुळे आम्हांला तयारीसाठी पाच वर्षं वेळ मिळाला. कोर्ट केसमुळं कित्येक कागदपत्रांपर्यंत आम्हांला अधिकृतपणे प्रवेश मिळाला. या सगळ्या व्यवहारातला बेकायदेशीरपणा लोकांपर्यंत ठेवता आला. एवढा फायदा नक्कीच झाला.”

सुप्रीम कोर्टामधल्या केसला आणखी एका वर्गाची मोठी मदत झाली. हा वर्ग म्हणजे प्रामाणिक सरकारी नोकरांचा वर्ग. सरकारी यंत्रणा एकंदरीत भ्रष्ट असली तरी तीत काही अधिकारी चांगले असतात. परमेश्वराप्पा (चीफ कॉन्झर्वेटर ऑफ फॉरेस्ट) या अधिकाऱ्यानं के. पी. एल. च्या बाबतीत अनेक संकेत, नियम, कायदे दडपून, मोडून कारभार केला. त्यांचे बॉस श्यामसुंदर हे 'प्रिन्सिपल कॉन्झर्वेटर ऑफ फॉरेस्ट' होते. तेही बिलांचे पक्षपाती. पण या सगळ्या वातावरणात एक तरुण अधिकारी प्रामाणिक होते, ते म्हणजे रामचंद्र चेटी. हिरेमठ, रंजन हे अगदी ज्या अधिकाऱ्यांचा विरोध आहे अशांनासुद्धा जाऊन भेटायचे. कामाची चर्चा करायचे.

एकदा ते परमेश्वराप्पांच्या ऑफीसमध्ये गेले असता रामचंद्र चेटी हे परमेश्वराप्पा रजेवर असल्यानं त्यांचा चार्ज घेऊन काम करीत होते. हिरेमठांनी ओळख करून घेतली. तेही म्हणाले, “मी तुमचं नाव ऐकलं आहे, तुमच्या आंदोलनाविषयी पेपरमधून वाचलं आहे.” नंतर या सगळ्या डिपार्टमेंटच्या कारभारात त्यांची कशी ओढाताण होते, त्याच्या व्यथा त्यांनी मोकळेपणानं सांगितल्या.

शेवटी म्हणाले, “अशा परिस्थितीत मी तुमच्यासाठी काय करू शकतो ?”

हिरेमठ म्हणाले, “इट्स व्हेरी डेंजरस क्वेश्चन. तुम्ही विचारत असाल तर मी अनेक गोष्टी सुचवू शकतो.”

“सांगा.”

मग हिरेमठांनी सांगितलं, “तुम्ही या केसमधला बेकायदेशीरपणा ऑन रेकॉर्ड आणू शकता.”

“पण मी इथं तर तात्पुरता, रजेच्या चार्जवर आहे.”

“त्यानं काय बिघडलं ? तुम्ही या खुर्चीवर बसलात, की तो अधिकार तुम्हांला प्राप्त झालाच आहे.”

“पण रेकॉर्डवर आणायला निमित्त तर पाहिजे ना ?”

हिरेमठांनी सांगितलं, “ते अमक्या तारखेचं, अमक्या नंबरचं ऑफीसला पत्र आलंय, त्याला उत्तर म्हणून तुम्ही लिहून त्यात या इल्लिगॅलिटीचं लिहू शकता.”

ते म्हणाले, “ठीक आहे. मी विचार करीन.”

नंतर रामचंद्र चेटींनी खरोखरीच, त्या सेक्रेटरी, अॅनिमल हजबंडरी, फिशरी अँड फॉरेस्ट डिपार्टमेंटला मोठं पत्र लिहिलं. त्यात पुढील गोष्टी लिहिल्या : सुप्रीम कोर्टात अॅफिडेविट केलेल्या ३५९० हेक्टरपेक्षा ८६८३ हेक्टर जमीन के. पी. एल. ला आधीच दिलेली होती. नंतर फॉरेस्ट जमीन जेव्हा दिली जाते तेव्हा आधी फील्ड ऑफीसर जागेची पाहणी करतो, त्यावर काय झाडं वगैरे आहेत याची मोजणी करून रिपोर्ट करतो. त्यावर डिव्हिजनल फॉरेस्ट ऑफीसर मत नोंदवून वर पाठवतो. हा कुठलाही प्रोसीजर न करता डायरेक्ट जमिनी दिल्याचे हुकूम चीफ कॉन्झर्वेटरनं काढलेत. कित्येक हजार एकर जमिनीवर आधीच निलगिरीचं प्लॅटेशन करून ते बऱ्यापैकी वर आलेलं असताना आता ते रिट्रोस्पेक्टिव परवानगी मागत आहेत, इत्यादी.

हे पत्र सुप्रीम कोर्टातल्या केसमध्ये एस. पी. एस. ला खूप उपयोगी पडलं.

परमेश्वराप्पा एकाच वेळी चीफ कॉन्झर्वेटर आणि के. पी. एल. चे चेअरमन होते. यावर बरीच टीका झाल्यानं त्यांनी कुठल्यातरी एका पदाचा त्याग करावा

असा पर्याय दिल्यावर त्यांनी के. पी. एल. चं पद स्वीकारलं. त्यांच्या जागी चीफ कॉन्झर्वेटर म्हणून रामचंद्र चेव्ही आले.

हिरेमठ त्यांना भेटायला गेले असता ते सांगत होते, “आमचे बॉस (श्यामसुंदर) यांचाच तिकडं सॉफ्ट कॉर्नर आहे, त्यामुळं माझी पंचाईत होते. आता बघा ना, गव्हर्नरच्या चीफ अँडव्हायजरनं याच विषयावर मीटिंग बोलावलीय, पण मला त्या मीटिंगचं आमंत्रणच नाही. आमचे साहेब तिथं जाणार आहेत,”

त्या वेळी कर्नाटकात गव्हर्नरची राजवट होती. त्यामुळं चीफ अँडव्हायजर हे पद म्हणजे सर्वेसर्वा होतं.

हिरेमठ म्हणाले, “पण तुम्ही तर त्या मीटिंगला पाहिजेतच, कारण निर्णय जरी वरून घेतला गेला तरी तुमची पोस्ट एक्झिक्युटिव असल्यानं तुमच्या सहीनं त्या जमिनी रिलीज होणार.”

“पण काय करणार ?”

“तुम्ही सरळ फोन उचलून चीफ अँडव्हायजरच्या सेक्रेटरीशी बोलू शकता. तो म्हणेलच, तुमचं नाव राहिलंच. तुम्ही या मीटिंगला. मग तुम्ही म्हणा, की मी येतो, फक्त दोन ओळींचं पत्र मला पाठवा. तो म्हणेल, नो प्रॉब्लेम.”

असं म्हणून हिरेमठांनी निरोप घेतला.

काही दिवसांनी हिरेमठ बंगलोरला आले असताना त्यांनी रामचंद्र चेव्हींना फोन केला. ते अगदी एक्साइट होऊन म्हणाले, “ताबडतोब मला भेटायला या.” हिरेमठ गेले. ते वाटच पाहत होते. म्हणाले, “काय झालं असेल ? तुम्ही सांगितलं तसा मी त्या दिवशी फोन केला. तुम्ही सांगितलं तसंच घडलं. मला त्यांचं लेखी निमंत्रण मिळालं. ज्या दिवशी मीटिंग होती, त्या दिवशी माझी गाडी बंद होती म्हणून मी श्यामसुंदरच्याच बरोबर त्यांच्या गाडीनं ऑफीसला आलो. वाटेत त्यांनी विचारलं, ‘वेल, मिस्टर चेव्ही, आज तुमचा काय प्रोग्रॅम ?’ मी सांगितलं, ‘मी आज तुमच्या चीफ अँडव्हायजरबरोबरच्या मीटिंगमध्ये हजर गहणार आहे.’ त्यांना धक्काच बसला. ते रागानं म्हणाले, ‘पण तुम्हांला त्याचं आमंत्रण नाही.’ मी म्हणालो, ‘मी मीटिंगला येणार आहे !’ ऑफीसमध्ये ते स्वतः आणि के. पी. एल. चा प्रतिनिधी (हाही पूर्वी आमच्याच खात्याचा अधिकारी होता.) असे दोघे जण माझ्या खोलीत आले. श्यामसुंदर रागानं लाल झाले होते. ‘मिस्टर चेव्ही, यू शूड नॉट गो. यू आर नॉट इनव्हायटेड.’ के. पी. एल. चा माणूस म्हणाला, ‘मी सर्विसमध्ये असताना या चीफ अँडव्हायजर मिस्टर वरदन यांच्या हाताखाली काम केलंय. व्हेरी स्ट्रिक फेलो. ही विल नॉट लाइक इफ यू गो देअर अनइन्व्हायटेड. ही वुईल स्पोर्ट्स युअर करिअर.’ मी म्हणालो, ‘आय

विल टेक केअर ऑफ माय करिअर.’ मी त्यांना ते लेखी निमंत्रण दाखवलं. दुपारी वरदनबरोबर मीटिंग सुरू झाली. इतरही आठ-दहा विषय होते. श्यामसुंदर यांनी हा विषय मुद्दाम शेवटी ठेवला होता. आधी इतर विषयांवर बराच वेळ काढला. वरदनची जायची घाई सुरू झाली. म्हणाले, “आटपा लवकर. पाच मिनिटांत संपवा.” श्यामसुंदर म्हणाले, ‘पाच काय, आय विल टेक ओन्ली टू मिनिट्स.’ ते सांगू लागले. त्यांनी संपवलं. वरदन उठू लागताच मी म्हटलं, ‘आय हॅव समथिंग टु से.’ तोपर्यंत त्यांनी माझ्याकडे पाहिलंच नव्हतं. मी ओळख करून देताच ते म्हणाले, ‘अरे, तुम्ही तर मोस्ट कन्सर्न्ड अधिकारी आहात. तुम्हीच हा विषय मांडायला हवा होता.’ मग मी तयारी करून गेलेलोच होतो. वन, टू, थ्री करीत अकरा पॉईंट्स मांडले. ते पुढची अपॉईंटमेंट विसरून स्तंभित होऊन ऐकत राहिले. नंतर म्हणाले, ‘थिस इज सीरियस मॅटर. मिस्टर श्यामसुंदर, यू शूड नॉट प्रोसीड अनलेस आय अप्रूव्ह. मिस्टर चेव्ही, या मीटिंगची मिनिट्स तुम्ही लिहून माझ्याकडे सहीला पाठवा.”

नंतर गव्हर्नर रूल संपला. कॅबिनेट म्हणजे सर्वाधिकारी. त्यांनी दडपून, सुप्रीम कोर्टाच्या ‘स्टे’ची, ‘इन् अँकॉर्डन्स विथ लॉ’ची पर्वा न करता जमिनी रिलीज करायचं ठरवलं. परत एकदा हिरेमठ रामचंद्र चेव्हींकडे गेले. चेव्ही निराश झालेले होते. परत एकदा हिरेमठांनी सांगितलं, की “कंटेम्प्ट ऑफ कोर्ट केल्याचं अजून कुठं रेकॉर्डवर आलेलं नाही. तसं तुम्ही एखादं पत्र लिहा.”

चेव्ही म्हणाले, “पण कशाचाच काही उपयोग होत नाही. लिहून काय होणार आहे ?”

“पण आमच्याही भोवती निराशाजनक परिस्थिती असून आम्ही हातात आहे ते करत राहतो. तुम्हांला हा इश्यू पटला असेल तर काय होणार, काय नाही याचा विचार कशाला करता ?”

त्यानंतरही “बरं, बघतो” म्हणाले.

नंतर जमिनी देण्याबाबत कॅबिनेट मीटिंगमध्ये निर्णय झाला. हिरेमठ तेव्हा बंगलोरमध्ये होते. रात्री निर्णय कळल्यावर निराश होऊन झोपले. ते सांगत होते, “अतिशय निराश झाल्यावर मला एकदम ‘ब्रेन वेव्ह’ येते तसं झालं. मी सकाळी उठून कॅनरा बँकेच्या मॅनेजरकडे गेलो. ते के. पी. एल. ला सहा कोटी रुपयांचं कर्ज देणार होते. त्यांना भेटलो. अण्णाप्पा पै त्यांचं नाव. म्हणालो, ‘या प्रोजेक्टमध्ये इतक्या बेकायदेशीर गोष्टी आहेत. तुम्ही अशा प्रॉजेक्टला पैसे देताय. पुढं तुम्हीच अडचणीत येऊ शकाल.’ ते म्हणाले, ‘पण याला तुमच्याकडे कागदोपत्री पुरावा काय आहे ?’ मी बरोबर कागदपत्रं नेलेली होतीच.”

हिरेमठांनी त्यांना सुप्रीम कोर्ट, स्टे वगैरे गोष्टी सांगितल्या. ते म्हणाले, “त्याचा काही उपयोग नाही. ही तुमची बाजू आहे. गव्हर्नमेंटमधल्या अधिकाऱ्यानं अधिकृत पत्रात कुठं लिहिलं असेल तर दाखवा मला. पण फार उशीर झालाय. आज दुपारी त्यांची माझी अपॉइंटमेंट ठरलीय. त्या वेळी ते चेकच न्यायला येणार आहेत.”

हिरेमठांचे सरकारी खात्यात अनेक मित्र आहेत. त्यांना ते ‘मिस्टर एक्स’ म्हणतात. ते त्यांचे माहिती मिळवण्याचे सोर्सस. पण एव्हाना हे सगळे सोर्सस आटले होते. तरी अशा एका मिस्टर एक्सकडे ते गेले.

तो म्हणाला, “आता माझ्याकडे तुम्हांला देण्याजोगं काहीही नाही.”

हिरेमठ अंदाजानं धडकून म्हणाले, “पण रामचंद्र चेटींनी अमुक तारखेला पत्र पाठवलंय, त्याची कॉपी तुमच्याकडे आलीय.”

तो अनिच्छेनंच उठला. पण त्याला ते पत्र सापडलं. तो म्हणाला, “हे पत्र मी तुम्हांला नुसतं दाखवतो. बाहेर न्यायचं नाही.”

‘हिरेमठांनी हातानं त्या पत्राची नकल करून घेतली आणि बारा-साडेबाराला कॅनरा बँक मॅनेजरकडे गेले. ते पत्र वाचल्यावर मॅनेजर म्हणाले, “आता येऊ देत के. पी. एल. वाल्यांना, मी बघतो त्याच्याकडे !”

त्यांची दुपारी अडीचला अपॉइंटमेंट होती. के. पी. एल. चे अधिकारी तयारीनं आले होते. या मॅनेजरनं त्या पत्राचा रेफरन्स नंबर देऊन सांगितलं, की या मुद्यांचा खुलासा करा, तोपर्यंत कर्ज रिलीज होणार नाही. त्यांनी खूप आकांडतांडव केलं. पण एवढ्या मोठ्या बिल्डी-साम्राज्यासमोर अण्णाप्पा पै नावाचा एक साधा बँक-मॅनेजर नमला नाही. मग कॅनरा बँकेनं कर्ज नाकारल्यावर विजया बँक आणि सिंडिकेट बँक यांनीही कर्ज नाकारली.

हिरेमठ म्हणाले, “अँड इट वॉज लास्ट नेल.”

सुप्रीम कोर्ट, नोकरशाही यांच्याशी त्याच व्यवस्थेतल्या चांगल्या लोकांच्या साहाय्यानं दिलेली लढत या सगळ्याला मर्यादा असतात. तुम्ही संघटित असाल, तुमचा बाहेर लढा चालू असेल तर, कोर्ट, सरकार या संस्थांवरही योग्य ते दडपण येऊ शकतं. हिरेमठांचा पिंड चळवळीचाच आहे. जातील तिथं माणसं जोडणं हा त्यांचा स्वभाव आहे. मीही एका संस्थेशी संबंधित आहे. पण संस्थेसाठी पैसे मागायला माझी जीभ वळतच नाही. हिरेमठ धारवाडमधल्या माझ्या ओळखीच्या गृहस्थांकडे मला सोडायला आले होते त्यांना एस. पी. एस.ची माहिती सांगून हातात फोल्डर ठेवलं. त्यांच्या ‘जागृत वाणी’ या मुखपत्राचे

दोनचार अंक दिले. आणि ‘कॉन्ट्रिब्यूशन्स आर मोस्ट वेलकम’ असंही सांगितलं. मलाच अवघडल्यासारखं झालं. कारण ते गृहस्थ अजिबात सोशल नव्हते. एव्हाना त्यांनी त्या गृहस्थांना महिन्याचे देणगीदार बनवले असणार !

परवा मुंबईला जाताना पुण्याला दिवसभर आले होते. हातांत दोन बॅगा, खांद्यावर जड पिशव्या.

मी विचारलं, “किती दिवसांचा दौरा आहे ?”

“दोन दिवसांचा.”

“एवढं सामान ?”

ते हसले. नंतर बॅग उघडली तेव्हा पाहिलं तर तिच्यात ‘जागृत वाणी’चे अंक, फोल्डर्स भरलेले.

मधे एकदा ते परमेश्वराप्पांच्याकडे गेले होते.

मी विचारलं, “परमेश्वराप्पांच्याकडे म्हणजे खुद्द शत्रूकडे ?”

“ही इज नॉट अवर एनिमी. वुई अपोज्ड हिज डिसिजन्स. त्यांच्याविरुद्ध व्यक्तिगत आकस काही नाही.”

“मग काय म्हणाले ?”

“काही नाही. म्हणाले, तुम्ही माझा लीगल सपोर्टसुद्धा काढून घेतलात. माझ्या करिअरवर हा सगळा केवडा सेटबॅक बसला !”

हिरेमठांनी सांगितलं, की त्यांनी सरकारच्या एवढं फक्त निदर्शनाला आणलं होतं, की या दोन सरकारी अधिकाऱ्यांच्या विसंगत भूमिका आहेत. नेमकी एक भूमिका घ्या. त्यांनी घेतली. त्यामुळं दुसऱ्याचा लीगल सपोर्ट काढून घेणं ओघानंच आलं.

मग त्यांनी हिरेमठांना विचारलं, “तुम्ही फंड्स कुठून आणता ?”

“लोकांकडून. हे सार्वजनिक काम आहे. एवढंच काय, व्यक्ती म्हणून तुम्हीही देणगी देऊ शकता.” असं म्हणून त्यांनाही ते फोल्डर्स वगैरे देऊन आले.

काही दिवसांनी परमेश्वराप्पांनी तीनशे रुपयांचा ड्राफ्ट देणगी म्हणून पाठवला !

हिरेमठ मला म्हणाले, “फक्त एवढ्या वर्षांत आम्ही बिल्डी कंपनीकडून एक रुपयाही स्वीकारला नाही. त्यांनी तर खूपच तयारी दाखवली होती. पण पथ्य म्हणून पैसे स्वीकारले नाहीत.”

हिरेमठांबरोबर मी तिकडल्या खेड्यापाड्यांत प्रवास केला. बहुतेक वेळा एस. टी.नंच. आम्ही बोलत असताना त्यांना कुठूनही सिगारेटचा वास आला तरी वास घेतं घेतं इकडं इकडं बघायचे. त्या माणसाला विनंती करून सिगारेट

किंवा विडी फेकायला लावायचे. म्हणायचे, “स्टँडवर उतरल्यावर तुम्ही ओढा, गाडीत ओढणं नियमाविरुद्ध आहे. तुमच्या आनंदाच्या आड मला यायचं नाही.” एकदा एकानं नकार दिला. कंडक्टरला ते त्या माणसापाशी घेऊन आले. ड्रायव्हरनं गाडी थांबवली. शेवटी त्या माणसानं सिगारेट फेकून दिली तेव्हा हिरेमठ जागेवर येऊन बसले.

एस. पी. एस.च्या ऑफिसात बसले तरी त्यांचा सर्वत्र संचार चालू असे. क्लार्क मुलं निष्काळजीपणा करीत, तरी त्यांना झापतानाही “आय सिन्सियरली रिक्वेस्ट यू...” अशी सुरुवात करून चूक दाखवून द्यायचे. मी माहिती घेत असताना मध्येच उठायचे, मला हव्या असलेल्या कागदाची झेरोक्स हातात ठेवायचे. समजा नसेल तर मुलाला झेरोक्ससाठी पिटाळायचे. मला एकदा विचारलं, “तुम्हांला फोटोग्राफ्सची जरूरी आहे का?”

मी म्हटलं. “मी लेखात सहसा फोटोग्राफ्स छापलेले नाहीत, पण बघू या तरी.” त्यांनी मोठे आल्बम आणून ठेवले, ज्यांत निरनिराळ्या सत्याग्रहांचे, प्रसंगांचे ब्लॅक अँड व्हाइट भरपूर फोटो होते. कारण प्रेसवाल्यांना तसे लागतात म्हणून. प्रत्येक फोटोमागे नंबर, आल्बमच्या मागे फोटोमधल्या तपशिलाची टाइप केलेली यादी. मी नुसते नंबर लिहिले. त्यांनी आतून त्या नंबरांचे फोटो, तपशिलांच्या यादीची एक झेरोक्स, एका पाकिटात घालून दिली. प्रेसवाले यांच्यावर भलतेच खूष होत असणार! शैलेंद्र जैनांचं ते वाक्य आठवलं.

हिरेमठांना विचारलं, “एवढे बिल्ला तुमच्याविरुद्ध असताना तुम्हांला प्रेसनं उचलून कसं काय धरलं?”

“आम्ही त्यांना भरपूर आणि अस्सल डॉक्युमेंटरी एव्हिडन्स देत होतो. आणि प्रत्येक ठिकाणी चांगली माणसं असतातच. त्यांनी आम्हांला मदत केली.”

उदाहरण म्हणून त्यांनी ‘सुस्मा केमिकल्स’नं पोल्युशन कंट्रोल बोर्डाला लिहिलेलं पत्र दाखवलं. त्यात त्या मॅनेजरनं बोर्डाचे आभार मानून म्हटलं होतं, की तुमच्या सल्ल्याप्रमाणं आम्ही कारखान्यातील दूषित पाणी बंगलोर शहरातल्या ड्रेनेजमध्ये अमक्या ठिकाणच्या चेंबरमध्ये सोडायला सुरुवात केली आहे. हिरेमठ म्हणाले, “आता हे पत्र इतकं बोलकं आणि स्फोटक आहे की प्रेसवाल्यांचा हातात पडलं की ते त्याचा उपयोग करणारच.”

पण प्रेसमध्ये स्वतः प्रोजेक्ट व्हायचं त्यांनी कटाक्षानं टाळलंय. सर्व आल्बममध्ये त्यांचा एखाददुसरा आणि तोही खूप लोकांच्यात ओझरता असा फोटो असेल. या चळवळीविषयी छापून आलेले सगळे अंक बघितले तर त्यांतही हीच तऱ्हा. त्यामुळे त्यांची सगळी टीम ही, इतर कामांमध्ये मी पाहिली

त्यापेक्षा वेगळीच आहे. प्रत्येकाला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व आहे. रंजनराव, कांगोवी, दंडवतीमठ, दिलीप कामत, शुजू फौजदार, सुधा पवार, श्यामला.... प्रत्येक जण चळवळीत आहे, पण त्यातही त्यांचं त्यांचं वेगळं क्षेत्र आहे. आणि त्या बाबतीत तो इतरांचा लीडर आहे. इतर संघटनांत गेलं की बहुतेकांच्या तोंडी एकाच प्रकारची परिभाषा, भाषणाची सारखीच पद्धत दिसते. इथं तसं नाही. हिरेमठांना दिल्लीहून कळवलं गेलं की, त्यांना ‘इंदिरा गांधी पर्यावरण’ पुरस्कार मिळालाय. तो राष्ट्रपतींच्या हस्ते स्वीकारण्यासाठी विमानानं दोन व्यक्तींनी (त्यांनी व त्यांच्या पत्नीनं) यावं. हा पुरस्कार स्वीकारावा की नाही याची चर्चा होऊन स्वीकारायचा ठरलं. पण तो स्वीकारायला एकवीस जणांनी जायचं असंही ठरलं. एस. पी. एस. व्यतिरिक्त इतरही छोटे-मोठे गट त्यांच्या चळवळीत सामील झाले होते, त्यांचे त्यात प्रतिनिधी होते. हिरेमठांनी दिल्लीला कळवलं : “आम्ही एकवीस जण येत आहोत. तुम्ही दोघांचं विमान-भाडं मंजूर केलं आहे, त्यात आम्ही रेल्वे-खर्च बसवू.” त्यांचं तातडीनं पत्र आले : असं करू नका. कारण ज्या भवनात हा कार्यक्रम होणार आहे तिथं राष्ट्रपतींच्या सुरक्षिततेसाठी प्रवेश मर्यादित आहे.”

मग यांनी उत्तर पाठवलं : “मग आम्हांला तो पुरस्कार व रक्कम पोस्टानंच पाठवा.”

त्यावर गडबडून, त्यांना एकवीस लोकांसह यायला हरकत नसल्याचं कळवलं गेलं. ते सर्व जण गेले. दिल्लीला अनेक मान्यवर व्यक्तींना भेटून चर्चाही केल्या. सर्वांची ती एक छान टिपच झाली.

हिरेमठांच्या चळवळी अहिंसात्मक स्वरूपात आहेत. सत्याग्रही मार्गाविषयी ते गांधींचं योगदान मानतात. ते स्वतः खादीचे कपडे घालतात. या सगळ्यावरून ते गांधींचे भक्त असावेत असं मी गृहीत धरून चाललो होतो. पण एकदा गांधींच्या राजकारणावर विषय निघाला तेव्हा म्हणाले, “गांधींचं योगदान मला मान्य आहे. त्यांच्या आर्थिक व इतर बाबतींतल्या विचारांमधला बराचसा भाग मला पटतो; पण त्यांच्या राजकारणाविषयी माझे खूप आक्षेप आहेत. त्यांच्या कुटुंबातसुद्धा ते पत्नींशी मुलांशी अतिशय हुकूमशाही पद्धतीनं वागले. सुभाषचंद्र बोसांनी अध्यक्ष ऊ नये म्हणून गांधींनी केवढं दडपण आणलं! माझा कॅडिडेट म्हणे पट्टाभि सीतारामय्या. माझा म्हणजे ? हू आर यू ? तुम्हीच म्हणता की मी काँग्रेस संघटनेचा साधा सभासदही नाही. लोकांना ठरवू दे, कोण अध्यक्ष होणार ते. ही वॉज एक्स्ट्रीमली अन्डर्मॉक्रेटिक इन हिज पॉलिटिक्स. आंबेडकरांना ज्या रीतीनं त्यांनी विरोध केला-ही वॉज जेन्युइन लीडर ऑफ अन्टचेबल्स, स्ट्रॉऊटेड फ्रॉम देम..यू मस्ट हॅव हॅपीली वेलकम हिज लीडरशिप.”

या चळवळीला अहिंसात्मक सत्याग्रहाचं स्वरूप आणायला सुरत जिल्ह्यात आश्रम चालवणाऱ्या ज्योतीभाई देसाईची खूप मदत झाली. चळवळीच्या सुरुवातीलाच तीस-चाळीस स्त्री-पुरुष कार्यकर्ते या आश्रमात ट्रेनिंगला गेले होते. प्रत्येक आंदोलनाच्या आधी नॉन व्हायोलंट ट्रेनिंग कॅप घेतला जायचा. ती एक सतत चालणारी ॲक्टिव्हिटीच आहे म्हणानात !

हिरेमठ सांगत होते, “बिल्डा फॅक्टरीपुढं ‘जागृत रेखा’ उपक्रम केला. लोक घाबरत होते. आम्ही त्यांना पटवून दिलं, ‘आपण आपलं म्हणणं मांडतोय- आपण कुणाच्या अंगावर हात टाकत नाही. आपण शांतपणं उभं राहायचंय. आपण कुठला कायदा मोडत नाही. आपण इथं उभं राहतोय याची आपण फॅक्टरीला नोटीस दिलीय, पोलिसांना नोटीस दिलीय. आपण निःशस्त्र असल्यानं समोरची बाजू आपोआपच निःशस्त्र झाली आहे. त्यामुळं पोलिसांवर तुमचं संरक्षण करायची जबाबदारीच येऊन पडलीय.’ लोकांनी त्या दिवशी उत्साहानं चळवळीतली गाणी म्हटली. कुणी बादली घेऊन आलं. प्रत्येकाला पाणी दिलं. अंगातले टेरिलीनचे कपडे काढून होळी करण्याचा कार्यक्रम झाला. पोलीस आपल्याशी शेक-हँड करताहेत, आपल्याबरोबर गावकरी आहेत, मच्छीमार आहेत, डॉक्टर्स-इंजिनियर्स-वकील आहेत-केवढा वेगळा अनुभव होता ! नंतर काही दिवसांनी पुढं फॅक्टरीच्या लोकांनी आम्हांला चर्चेसाठी बोलावलं. आम्ही प्रत्येक गावातनं माणसं निवडली. दिलीप कामत एकदा फॅक्टरीसमोर भाषण करीत होता. काही कामगार येऊन गडबड करायला लागले. दिलीप पूर्वी ट्रेड युनियनमध्ये होता. त्यानं त्या लोकांना समजावून सांगितलं की, आम्ही फॅक्टरी बंद करायला आलेलो नाही. फक्त त्यांनी कायदे पाळावेत एवढंच आमचं म्हणणं आहे. तुम्ही लोकांना समजावून सांगता, आपलं म्हणणं पटवून देता, ही खरी लोकशाही प्रक्रिया आहे.”

“हे प्रत्यक्ष चळवळीत ट्रेनिंग मिळतं, ते समजलं. तुम्ही शिबिरात काय ट्रेनिंग घ्यायचेत ?”

हिरेमठ म्हणाले, “ते श्यामलाच जास्त चांगलं सांगू शकेल.”

श्यामला म्हणाली, “आम्ही काही प्रसंग नाट्यरूपानं सादर करायला लावतो. कुणी पोलीस होतं. कुणी आंदोलन करणारे, कुणी तटस्थ. हिंसक वळण लागतं तेव्हा काय काय होतं, अहिंसक पद्धतीनं केलं की काय काय होतं- हे सादर झाल्यावर लोकांची त्यावर उत्स्फूर्त चर्चा होते. जमाव हिंसक व्हायला लागला की हातात हात धरायचे किंवा खाली बसायचं, त्यामुळं आक्रमकता कमी होते असंही त्यातून पुढं यायचं. मी तिकडं सोशलवर्कची मास्टर डिग्री घेतलीय. तिकडं व्यक्तिमत्त्व विकासाचे, परस्परसहकार्य केलं तर काय फायदे

होतात हे सांगणारे बरेच खेळ, त्यांवरची पुस्तकं वाचली आहेत. त्यांतनं आम्ही इथं उपयोगी पडतील असे खेळ निवडलेत, ते घेतो.”

हिरेमठ म्हणाले, “चर्चेतनं अनेक गोष्टी पुढं येतात. अशिक्षितांतला अशिक्षित माणूसही स्वतःचं मत मांडतो. नवी कल्पना देतो. ‘हच्चिको-कुट्टिको’ची कल्पना अशा एका शिबिरातनंच आलीय. के. पी. एल. नं आपल्या गावच्या सामायिक जमिनीवर निलगिरीची झाडं लावलीत. चर्चेतून पुढं आलं की आपण ती उपटून टाकण्याचा सत्याग्रह करू. त्यावर एक खेडूत तरुण म्हणाला, “आपण झाडं उपटली तर लोक आपल्याला नावं ठेवतील. बेजबाबदार म्हणतील, ‘त्यापेक्षा आपण हे आपल्याला निरुपयोगी असलेलं निलगिरीचं झाड उपटू आणि त्या जागी आपल्याला उपयोगी पडणारं झाड लावू.’ मग ही कल्पना उचलली गेली.”

हच्चिको-कुट्टिको आंदोलनामुळं कुसनूर या गावाचं आणि पर्यायानं या सर्व चळवळीचं नाव देशभर (आणि विशिष्ट वर्तुळात परदेशातही) झालं. सुप्रीम कोर्टाचा स्टे मिळूनही के. पी. एल. नं कुसनूरजवळच्या गावच्या सामायिक जमिनीवर लागवड चालू केली होती. यांनी चौदा दिवस आधी के. पी. एल., सर्व संबंधित सरकारी अधिकारी यांना नोटीस पाठवली होती. प्रेसला बोलावलं होतं. सुमारे दोन हजार लोक कुसनूर गावात जमले आणि त्या जागेकडं जाऊ लागले. तिकडं के. पी. एल. नं ठेवलेले कर्मचारी हातांत लाठ्या, विळे घेऊन उभे होतेच. असिस्टंट कमिशनर महिंद्र जैन तिथं उपस्थित होते. त्यांनी हिरेमठांशी आणि इतरांशी चर्चा सुरू केली.

हिरेमठ सांगत होते, “आमची इकडं चर्चा चालू असताना मला एकदम ‘हूटी’ (युद्धापूर्वीची आरोळी) ऐकू आली. मी चर्चा सोडून तिकडं धावत गेलो तर टेन्स सिच्युएशन. के. पी. एल. च्या लोकांनी एका प्रेसवाल्याचा कॅमेरा हिसकावून मारहाण केली होती. लोक संतप्त झालेले होते. हातांत दगड घेऊन निघालेलेच होते. असिस्टंट कमिशनरांना मी म्हणालो, ‘तुम्ही के. पी. एल. च्या लोकांकडं बघा, मी आमच्या लोकांना हँडल करतो.’ आम्ही लोकांना ओरडून सांगितलं, ‘खाली बसा.’ आम्ही आधीपासूनच जमावात शिबिरात ट्रेनिंग घेतलेल्यांना विखरून ठेवलेलं होतं. सगळे बसले. ते लोकांचे माझ्यावरचे उपकार मी कधीच विसरणार नाही. बसणं ही कृतीच अशी आहे की तिने माणसातला आवेश निम्मा कमी होतो. तरी पाचदहा लोक हातांत दगड घेऊन तसेच उभे राहिले. त्यांना इतरांनी दगड खाली टाकायला लावले. लोक म्हणत होते, ‘या के. पी. एल. च्या लोकांना आपण धडा शिकवायचा पाहिजे !’ आम्ही सांगितलं की ‘त्यांना धडा शिकवायला आपण आलेलो नाही. आपण झाडं

लावायला आलेलो आहोत.' तीन मिनिटांत जमाव पूर्ण शांत झाला. महिंद्र जैनवर याचा एवढा परिणाम झाला की बस्स ! त्यानं के. पी. एल. च्या लोकांना हटवलं आणि शंभर लोकांना सत्याग्रह करायची परवानगी दिली. आम्ही जाऊन झाडं उपटून दुसरी लावू लागलो. आम्हांला पोलीस कॉन्स्टेबलही मदत करू लागले. सत्याग्रह होणं ही फार महत्त्वाची गोष्ट होती. 'दॅट बिकेम वर्ल्ड न्यूज.'"

एस. पी. एस. च्या चळवळीत इतकी तन्हेतन्हेची माणसं जोडलेली आहेत. जवळच्या हावेरी शहरात डॉ. देवधरांकडं मला हिरेमठांनी नेलं. त्यांचा बंगला अलिशान. फर्निचर जुनं, चीनहून आणलेलं. पत्नी गोऱ्या, बॉबकट केलेल्या, हेमामालिनीसारख्या दिसणाऱ्या. या बाईची नर्सरी आहे. त्यांनी या आणि इतर ठिकाणी झालेल्या सत्याग्रहांसाठी हजारो रोपं फुकट, त्या त्या जागेवर पोहोचवून दिली. आणि स्वतःही त्यात भाग घेतला.

असाच सत्याग्रह पुढच्या वर्षी म्हणजे १९८८ सालात करायचं ठरवलं आणि त्याच वेळी तहसीलदार ऑफीसकडनं कोर्टाचा स्ट्रे असतानाही जमिनी रिलीज केल्याचं ते प्रसिद्ध डॉक्युमेंट यांच्या हातात पडलं. वर्तमानपत्रांनी भरपूर प्रसिद्धी दिली. कर्नाटक सरकारच्या चीफ सेक्रेटरीनं यांना ताबडतोब चर्चेसाठी बोलावलं. हे बोलावणं धारवाडच्या डेप्युटी कमिशनर आर. नडदूर यांच्यामार्फत आलं. त्यांना फार उत्साह होता. एस. पी. एस. चं शिष्टमंडळ त्या मीटिंगला गेलं. सी. एस. नं सांगितलं, "तुम्ही सत्याग्रह मागं घ्या. मी या प्रकरणासाठी वन-मॅन-कमिशन नेमतो." त्यांनी माधव गाडगीळ या बंगलोरवासी सुप्रसिद्ध पर्यावरणवादी संशोधकांचं नाव सुचवल्यावर एस. पी. एस. नं मान्य केलं. पण सत्याग्रह मागं घ्यायचा की नाही हा निर्णय लोक घेतील. तात्पुरतं ठरलं की सरकारनं हे कमिशन नेमायचं. यांनी सत्याग्रह मागं घ्यायचा आणि के. पी. एल. नंही कमिशनचा अहवाल येईपर्यंत काहीही हालचाल करायची नाही. हे लोक परत आले. त्या मीटिंगला फॉरेस्ट सेक्रेटरी बी. एस. पाटील होते. ते एस. पी. एस. च्या अगदी विरुद्ध. त्यांनी या सगळ्याला नंतर मोडता घातला. राजकीय दडपणं आणली आणि हे कमिशन जाहीर हाईना.

इकडं नडदूर या लोकांना सांगत होते, 'आत्ता निर्णय येईल, मग येईल. तुमचा माझ्यावर विश्वास नाही का ? या के. पी. एल. च्या गुंडांना मी धोपटून तुरुंगात टाकीन.'

पण निर्णय आलाच नाही.

यांनी मग सत्याग्रह ठरवला. त्या जागी डेप्युटी कमिशनर पोलीस सुपरिंटेंडंट वगैरे अधिकारी होते. सरकारनं तोंडघशी पाडल्यानं नडदूर इतके खडू झाले होते की, बोलणी करायचं काम त्यांनी एस. पी.वरच सोपवलं.

एस. पी. म्हणाले, "तुम्ही बाहेरचे लोक येऊन इथं गोंधळ करता. हे बघा दोघे मंडल-प्रधान (पंचायतींचे अध्यक्ष) म्हणतात की त्यांना हा सत्याग्रह मान्य नाही."

रंजन रावनं पिशवीतून त्या भागातल्या सर्व मंडल पंचायतींचे या सत्याग्रहाला पाठिंबा देणारे एकमुखी ठराव काढून दाखवले.

मग ते म्हणू लागले, "तुम्ही आम्हांला पुरेसा वेळ द्या."

तोही कागद यांनी काढून दाखवला. पुरेसं आधी सर्वांना कळवून काहीही केलं गेलं नव्हतं. ते, जे जे आक्षेप काढत होते, त्यांना यांच्याकडं कागदोपत्री पुराव्यासहित उत्तरं होती. त्यामुळं त्यांचा नाइलाज झाला. त्यांनी निवडक लोकांना मिरवणुकीनं जाऊन मोर्चाला परवानगी दिली. यांनी सत्याग्रह करणारे ५२ लोक पुढे ठेवले. त्यांच्या मागे ७५ लोक काही अनपेक्षित घडल्यास शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी. आणि अंतर सोडून उरलेले हजार लोक.

तेवढ्यात दोन अॅम्बॅसेडर गाड्या येऊन उतरल्या. त्यांतून के. पी. एल. नं वकीलमंडळींचा ताफाच आणला होता. त्यांनी एस. पी. शी वाद घातला. दडपण आणलं. एस. पी. नं सत्याग्रहाला दिलेली परवानगी रद्द केली.

मग हे होते तिथंच रस्त्यावर बसून रस्ता अडवला. या ५२ लोकांना अटक करून नेलं आणि अलूर पोलीस स्टेशनमध्ये दिवसभर ठेवून रात्री सोडून दिलं.

हे लोक आल्यावर गावात सर्वांनी आनंदोत्सव केला. वीरांचे स्वागत व्हावं तसं यांचं स्वागत झालं. काही लोक 'हट्टीको-कुचिको' सत्याग्रह करायला मिळाला नाही म्हणून खडू झाले होते, पण दिलीप कामतनं त्यांना समजावलं : "काही गोष्टी जरी साधल्या नाहीत, तरी इतर कितीतरी गोष्टी साधल्या आहेत. आपण काही गुन्हेगार नाही, तरी आपण पोलिसाला का भितो ? आज आपली पोलिसाची भीती गेली. पोलिसाला आपण भितो; कारण तो आपल्याला जेलमध्ये टाकेल. आज आपण जेलही पाहिला. आपल्या घरासारखाच असतो. काय वेगळं असतं ? आता आपण कुणाला न भिता आपलं म्हणणं मांडू शकतो, ही केवढी मोठी गोष्ट आपल्याला आज मिळाली !"

एस. पी. एस. च्या सर्व आंदोलनांना स्थानिक कानडी वर्तमानपत्रांपासून तो 'इंडिया टुडे', 'इलस्ट्रेड वीकली' पर्यंत सगळीकडं प्रसिद्धी मिळाली; याचं कारण या आंदोलनामधलं नावीन्य. हिरेमठ म्हणाले, "आंदोलन ही एक निर्मितीच आहे. तुम्ही त्यात मनानं पूर्ण बुडालेले असलात की तुम्हांला नवनवीन कल्पना सुचतात. या कल्पना अंमलात आणायला आपला प्रदेश हा मोठा कॅन्व्हास आहे. आणि ही निर्मिती तुम्ही सगळे मिळून करित असता. एकातनं दुसऱ्या कल्पना त्या जागेवरती सुचत जातात."

त्यांनी विधानभवनावर 'सायकल-जथा' नेला होता. शेकडो मैल लांब अंतर होतं. शंभरच लोकांची निवड केलेली होती. पण जागोजाग अनेक लोक सामील होत होते. त्या आंदोलनात भाग घेतलेला एक तरुण मुलगा हनगल तालुक्यातल्या ब्यागवादी नावाच्या गावात भेटला होता. तो चिकमंगळूरला विद्यार्थी असताना तिथं नक्षलवादी संघटनेचा प्रभाव होता. बसचं भाडं दहावीस पैशांनी वाढलं म्हणून त्यांनी आंदोलन केलं. त्यात गोळीबार होऊन एक मुलगा ठार झाला. त्या घटनेचा याच्या मनावर परिणाम होऊन हा इकडं येऊन या आंदोलनात सामील झाला. म्हणाला, "इकडं तिकडच्यापेक्षा खूप बरं वाटतंय. हिंसक मार्गाने आम्ही तिकडं आंदोलन केलं, तर ते एका क्षुल्लक कारणासाठी. त्यासाठी एका मुलाचा बळी गेला. इकडं कसं, सर्व लोकांना बरोबर घेऊन काम केलं. शांततामय मार्गानं काम केल्यानं कुणाचं नुकसान झालं नाही. उलट, बस-भाड्याच्या मागणीपेक्षा कितीतरी मोठी मागणी आम्ही ह्या चळवळीनं मिळवली."

सायकल-जथ्यात भाग घेतलेले अनेक तरुण तिकडं भेटले. त्यांच्या जीवनातला तो एक अभिमानानं आठवून सांगण्याचा भाग होता. प्रवीणकुमार दाणी नावाचा दलित तरुण सांगत होता, "आम्ही जथ्यातून गावोगाव जात होतो. आमचा भाग सोडून पुढं गेल्यावर तिथल्या गावकऱ्यांना आमची फारशी माहिती नव्हती. आम्ही त्यांना आमचे प्रश्न सांगताच ते म्हणाले, 'असेच प्रश्न आमच्या गावचे पण आहेत. पण त्यासाठी आम्हांला उपाय सांगितला नव्हता. आम्ही पण येतो तुमच्याबरोबर.'"

सायकल-जथा बंगलोरमध्ये पोचताना या भागातले हजारो खेडूत बायका-पुरुष तिकडं बसून पोचले. विधानभवनासमोर जमले. हिरेमठ सांगत होते, "पोलीस सुपरिटेण्डेंट आम्हांला त्या इमारतीपर्यंत जाऊ देईनात. मी त्यांना म्हटलं, 'ही खेड्यांतली माणसं आहेत. ही काय त्रास देणार आहेत ? यांच्या हातात काठ्या नाहीत की दगड नाहीत.' ते म्हणाले, 'इथं कायम १४४ कलम आहे. जाता येणार नाही.' मी म्हटलं, 'व्हाट इज देअर ? ते दोन-दोनच्या रांगेनं जातील.' त्यांनी जाऊ दिलं. पुढचा अधिकारी इमारतीजवळ जाऊ देईना. आम्ही त्यालाही म्हटलं, 'व्हाट इज देअर ? ही गरीब माणसं काय नुकसान करणार आहेत ?' त्यांनीही जाऊ दिलं. आम्ही विधानभवनाजवळ पोचताच सगळे अंतरा-अंतरावर हातांत हात धरून उभे राहिले. सर्व विधानभवनाच्या इमारतीला वेढा घातला. आमच्या खेड्यांतल्या स्त्रियांची लुगडी रंगेबेरंगी असतात. त्यामुळं बघायलासुद्धा ते दृश्य नेत्ररम्य झालं होतं. प्रेसवाल्यांनी धडाधड फोटो काढले. इट बिकेम अ ग्रेट न्यूज. याचं आम्ही प्लॅनिंग केलं नव्हतं. तिथं गेल्यावर सुचत

गेलं. पण या आमच्या खेड्यातल्या बाईंच्या आयुष्यात तो केवढा प्रसंग निर्माण झाला ! या राज्यातल्या सर्व सत्तेच्या केंद्रासमोर मी ताठपणे उभी राहिले, हे ती आयुष्यभर सांगू शकेल !"

ह्या आंदोलनात आमूलाग्र बदललेली शुजू फौजदार नावाची मुलगी तर खेड्यात हिंडताना माझ्याबरोबरच होती. तिला मराठी येत असल्यानं ती दुभाषी म्हणून काम करायची. गोरी, लहानखोरी, केसांत नेहमी फुलं घालणारी. राणीबेन्नूरला तिच्या घरीही गेलो होतो. ती, आई, भाऊ व इतर असे राहतात. मुस्लिम कुटुंब. तिकडं मुसलमान मुलीला घराबाहेर पडणंही संकेतबाह्य, तर आंदोलनात भाग घेणं कल्पनेतही अशक्य होतं. तिच्या वैयक्तिक जीवनात, तिच्यात शब्दांत सांगायचं तर 'कडू घडलं'. ओळखीच्या मुलाशी तिचं लग्न ठरलं. याद्या होऊन तारीख ठरून त्या मुलानं आयत्या वेळी नकार दिला. मग हिनं अंधरूणच धरलं. काही वर्षं ती अशी खचतच गेली. ती जाणार असं आता सगळे धरूनच चालले. एस. पी. एस.च्या चळवळीत असलेले डॉ. पवार हे त्यांचे फॅमिली डॉक्टर. ते तिच्या वडलांना म्हणाले, "आमच्या चळवळीत तिला मी जरा भाग घ्यायला लावतो. त्यानं सुधारली तर सुधारेल." त्या मुसलमान कुटुंबात याला सगळ्यांचा विरोध झाला. पण वडील म्हणाले, "माझी मुलगी वाचणार असेल तर मी परवानगी देईन." वडील महाराष्ट्रात सोलापूरला राहिलेले, मराठी येणारे होते. वाचनाची आवड होती. कर्नाटकात गेले तरी 'किलॉस्कर', 'स्त्री'ची वर्गणी चालू ठेवलीच होती.

शुजू या उपक्रमात आली आणि खरोखरीच बरी झाली. ती उत्तम संधटक आहे. तिचं कानडी बोलणं मला समजत नसलं तरी तिचे समजावून सांगतानाचे हावभाव आणि खेडुतांच्या पटल्याच्या डोलणाऱ्या माना, यांवरून मला तिचा प्रभाव समजत होता. मला भाषांतर करून सांगतानाची तिची सफाई इतकी छान होती, की ही जर पुण्यात असती तर डेक्कन कॉलेजमधल्या भाषा-विभागात काम करणाऱ्या अनेकांना तिचं मागं टाकलं असतं. हिरेमठ म्हणाले, "कुसनूरच्या सत्याग्रहाची सर्व जबाबदारी शुजूनं पेलली. इतके हजारो लोक या छोट्या गावी आले. कारंथ, चंडीप्रसाद भट, अजित भट्टाचार्य यांसारखी मोठमोठी माणसंही आली. सर्व सूत्रं शुजूनं सांभाळली."

सुधा पवारची माझी थोडाच वेळ गाठ पडली. तिचंही थोडं शुजूसारखंच झालं होतं. तिला लग्नासाठी दाखवलं गेलं. पण ही काळी म्हणून हिला नकार आला. असं तीन वेळा झाल्यावर शुजूसारखं अंधरूण धरण्याऐवजी हिनं ठरवलं की 'आता मीच लग्न करणार नाही !' तिचे भाऊ डॉ. पवार या आंदोलनात होतेच, त्यामुळं ही यात उतरली. त्यांचं कुटुंब गेल्या पिढीपर्यंत घरात मराठी

बोलत होतं. हिला फारच तोडकंमोडकं येतं, म्हणून ती माझ्याशी बोलायला संकोच करायची. पण इतरांनी तिच्याविषयी सांगितलं की, जशी कुसनूर-आघाडी शुजून सांभाळली तशी 'नागवन' आघाडी सुधानं. तिचं सभेतलं बोलणं अगदी 'फायरी' असे. लोकांना बघता बघता ती चेतवायची. आंदोलनाच्या वेळी ही नव्या कल्पना काढायची. कुसनूरला के. पी. एल. चे गुंड लाठ्या घेऊन उभे होते. सुधा म्हणाली, "मोर्चात आपण स्त्रिया पुढं चालू. बघू, आपल्याला काय करताहेत ते!" शिष्टमंडळ घेऊन कुणा स्थानिक अधिकाऱ्याकडे जायचं असो की बंगलोरला मुख्यमंत्र्यांकडं - सुधा निर्भीडपणं त्यांना सुनावणार.

हिरेमठ म्हणाले, "चळवळ ही केवढी मोठी गोष्ट आहे. माणसं कशी फुलासारखी उमलतात."

या चळवळीत प्रत्येक जण आपल्याला सुचेल त्या मार्गानं सहभागी होत होता. हुबळीला आर. व्ही. नागमुळे नावाचे इंजिनियर भेटले. (त्यांची पत्नी पुण्याची असल्यानं, माझं घरात विशेष स्वागत झालं.) त्यांनी 'डेक्कन हेरल्ड' पेपरमध्ये चीफ कॉन्झर्वेटर ऑफ फॉरेस्टनी लिहिलेलं पत्र वाचलं. त्यांनी या चळवळीची हेटाळणी करून लिहिलं होतं : 'काय हे लोक जमिनीसाठी भांडताहेत. यांना काही विधायक कार्य करून झाड लावायची असतील तर फॉरेस्ट खात्याकडं हवी तेवढी जमीन आहे, त्यांना आम्ही द्यायला तयार आहोत. पण ते पुढं येणार नाहीत. कारण ते काम अवघड, किचकट आहे.' नागमुळ्यांची हिरेमठांशी इंजिनियरिंग कॉलेजापासून मैत्री होती. त्यामुळं या चळवळीला ते नियमित आर्थिक मदत पाठवीत. स्वतः कॉन्ट्रॅक्टर होते, त्यामुळं यापेक्षा जास्त भाग घेणं त्यांना प्रशस्त वाटत नव्हतं. पण ही बातमी वाचल्यावर त्यांनी चीफ कॉन्झर्वेटरला पत्र पाठवलं : 'आपण जमीन देत असाल तर मी आणि माझे मित्र हा उपक्रम हाती घ्यायला तयार आहोत.'

नागमुळ्यांनी माझ्यासमोर त्यांच्यात आणि फॉरेस्ट डिपार्टमेंटमध्ये झालेल्या पत्रव्यवहाराची फाईलच ठेवली. डिपार्टमेंटनं उत्तर पाठवल्यापासून दोन दिवसांत यांनी प्रत्येक पत्राला उत्तर पाठवल्याचं दिसत होतं आणि खात्यानं मात्र यांच्या पत्राला उत्तर द्यायला भरपूर उशीर लावलेला होता. सुरुवातीला खात्यानं सांगितलं की, व्यक्तीला अशी जमीन देता येणार नाही. यांनी एस. पी. एस.ची अनुमती मिळवून सांगितलं, 'एस. पी. एस. या उपक्रमास तयार आहे.' मग खात्यानं यांना लिहिलं की 'तुम्हीच जमिनी सर्व्हे-नंबरसहित सुचवा.' आता यांना जमिनी कशा माहीत असणार ? पण तरीही यांनी जमिनी शोधून सर्व्हे-नंबरसहित कळवल्या. मग त्यावर, या जमिनींवर दुसरं काही नाही, कुणाचे

आक्षेप नाहीत याविषयी विविध अधिकाऱ्यांचे अभिप्राय मागवण्यात खात्यानं वेळ काढला. पण नागमुळ्यांनी पिच्छा सोडला नाही. शेवटी जमिनी निश्चित कराव्याच लागल्या. करेकॅननहळ्ळी गावाजवळचा ऐंशी एकर जमिनीचा प्लॉट ठरला. मग अटी ठरल्या. त्यात 'युसफुक्दस' कुणी घ्यायचा यावर पत्रद्वारे उलटसुलट वाद. हा शब्दही मला प्रथमच कळला. याचा अर्थ त्या जंगलातून निष्पन्न होणारे फायदे-मग ते तिथं श्रमदान करणाऱ्या गावकऱ्यांनी घ्यायचे, एस. पी. एस. संस्थेनं घ्यायचे की खात्यानं घ्यायचे ?

५ जून १९८८ला पहिलं पत्र पेपरमध्ये आलं. नागमुळ्यांनी त्याला उत्तर लिहिलं ८ जून १९८८ रोजी. तेव्हापासून आजतागायत, म्हणजे चार वर्षं हा पत्रव्यवहार चालू आहे. अजूनही जमिनीच्या हस्तांतराची प्राथमिक हालचालही झाली नाही. पण ऐटीत, हेटाळणीच्या स्वरांत 'हव्या तेवढ्या जमिनी देतो' म्हणणाऱ्या चीफ कॉन्झर्वेटरला असं परत बोलताना दहा वेळा विचार करावा लागेल !

हे आंदोलन लोकांपर्यंत पोहोचलं, याचं कारण या सर्व कार्यकर्त्यांनी लोकांना हा विषय पटवून दिला, हे आहे. लोकांना यांनी सांगितलं की, "आपल्या गावच्या जमिनी के. पी. एल. ला दिल्या जाणार आहेत."

लोक म्हणायचे, "त्या सरकारी जमिनी आहेत. सरकारनं त्यांना दिल्या यात आपण काय करणार ?"

मग हे म्हणायचे, "सरकारी जमिनी म्हणजे कुणाच्या ? तुम्ही या जमिनींचा काय उपयोग करता ?"

ते सांगायचे, "गुरं चारायला, लाकूडफाटा आणायला, पत्रावळीची पानं आणायला."

या भागात पानं आणून घरोघर पत्रावळी लावल्या जातात आणि वापरल्या जातात.

"तुमचे वाडवडील गुरं कुठं चारायला न्यायचे ?"

"इथंच."

"त्यांचे वाडवडील ?"

"इथंच."

"म्हणजे या जमिनी सरकारच्या नाहीत तर आपल्या गावच्या आहेत. हजारो वर्षं आपण त्यांचा उपयोग करीत आहोत. त्यांचे वहिवाटदार आहोत. सरकार कधी आलं ?" दिलीप कामत म. फुल्यांची बाक्यं सांगायचा, "या

इंग्रज साहेबाने अक्कलहुशारीने गावच्या सामायिक मालकीच्या जमिनी एका सहीच्या फटकाऱ्याने सरकारी मालकीच्या करून टाकल्या.”

या लोकजागृतीचा परिणाम हळूहळू तिथल्या राजकारणावर होऊ लागला. त्या दरम्यान निवडणुका आल्या. बिल्गा फॅक्टरीतून मागच्या दारानं पसार झालेले आमदार पडले. जे निवडून आले त्यांत दोघे (एक जनता दलाचा व दुसरा काँग्रेसचा.) यांच्या चळवळीत प्रत्यक्ष भाग घेतलेलेच होते. ज्या चार जिल्ह्यांत के. पी. एल. ला जमिनी दिल्या गेल्या होत्या, त्या चारही जिल्ह्यांतल्या जिल्हा परिषदा, तालुका पंचायती, ग्रामपंचायती यांनी के. पी. एल. ला जमिनी दिल्या जाऊ नयेत यासाठी एकमतानं ठराव पास केले. एका ठिकाणी ठराव पास करून घ्यायला केवढ्या अडचणी येतात हे मला माहीत आहे. यावरून त्या वेळी तिथं किती वातावरण तयार झालं असलं पाहिजे, याची कल्पना आली.

सुप्रीम कोर्टानं ‘स्टे’ दिला तरी तो धुडकावून सरकारनं के. पी. एल. ला जमिनी देणं चालूच ठेवलं. सरकारनं ज्या जमिनी दिलेल्या नव्हत्या अशा हजारो एकर जमिनीवर के. पी. एल. नं दडपून निलगिरीची लागवड केली होती. यावर काही अधिकाऱ्यांनी ‘या बेकायदेशीर कृतीवर अमुक अॅक्शन घ्या’ असं सुचवलं तरी त्यांच्या वरिष्ठांनी कुठलीही कृती केली नाही. या सगळ्याविरुद्ध सुप्रीम कोर्टाकडं वेळोवेळी धाव घेऊनही त्यात दिरंगाई आणि कायदेशीर मुद्द्यांचं विश्लेषण यांपलीकडं काही निष्पन्न होईना. शेवटी कॅबिनेटनं बैठकीत ही सर्व बेकायदेशीर लागवड ‘रिट्रोस्पेक्टिव्हली’ कायदेशीर करण्याचा निर्णय घेतला.

अतिशय निराशा वाटेल अशा या काळात त्या दोन आमदारांनी काँग्रेसच्या मनोहर ताशिलदार आणि जनता दलाच्या मनिकोड यांनी पुढाकार घेतला. निपाणीचे विडी कामगारांचे नेते सुभाष जोशीही आमदार आहेत. या तिघांनी जबरदस्त लॉबीईंग करून ७२ आमदारांचा पाठिंबा मिळवला. त्यात काँग्रेस, जनता दल, भाजप अशा सगळ्यांचा समावेश आहे. त्यांनी मुख्यमंत्र्यांना सविस्तर पत्र लिहून यातला अनिष्टपणा, बेकायदेशीरपणा मांडून के. पी. एल. विसर्जित करण्याची मागणी केली.

आतापर्यंत कुठल्याही कागदाला भीक न घालणाऱ्या मुख्यमंत्र्यांनी हा कागद पाहिल्यावर मात्र कॅबिनेट मीटिंग बोलावली आणि के. पी. एल. विसर्जित करण्याचा ठराव पास केला. आणि कित्येक वर्षं चाललेलं एक प्रकरण समाप्त झालं.

प्रकरणाची काही शेपटं राहिलीत. के. पी. एल. मध्ये सुरुवातीचं भांडवल म्हणून सरकारच्या डिपार्टमेंटने आणि बिल्गा कंपनीनं प्रत्येकी काही लाख रुपये घातले होते. बिल्गांनी आता त्याची नुकसानभरपाई म्हणून काही कोटींची मागणी

केली. आणि ती डिपार्टमेंटनं घाईघाईनं मंजूरही केली. हा सुगावा डिपार्टमेंटच्या कर्मचाऱ्यांना लागला. तिथली एक महिला कर्मचारी कोर्टात गेली, “डिपार्टमेंट हे सरकारपुरस्कृत असलं तरी काही बाबतीत स्वतंत्र आहे. त्यानं कोट्यवधी रुपये बिल्गांना दिले. आणि डिपार्टमेंट उद्या डबघाईलां आलं तर आमच्या भविष्यनिर्वाहनिधी इत्यादी सोयींना आम्ही पारखे होऊ; म्हणून हा व्यवहार थांबवावा.” यावर तिला ‘स्टे’ मिळाला. पण पुढं हिंदी सिनेमा व्हायचा होता ! बिल्गांसाठी चेक लिहून तयार होता. त्या दिवशी ऑफीस सुरू झाल्या झाल्या त्यांचे लोक यायचे होते. आदल्या दिवशी ‘स्टे’ मिळाला असला तरी ती ऑर्डर दुसऱ्या दिवशी मिळणार होती. ऑफीस सुरू झाल्यावर ते बिल्गांचे लोक आलेच. या सर्व कर्मचाऱ्यांनी काही काही कारणं काढून उगाच कशावर तरी सद्दा घेत राहून वेळ काढला. साडेबाराला एक कर्मचारी स्टे फडकवत आला. आणि चेक अडवला गेला.

एक विषय संपला असला तरी चळवळ चालूच आहे. हिरेमठ, शुजुबरोबर ब्यागवादी गावात गेलो. त्या गावातल्या के. पी. एल. च्या ऑफीसला म्हणजे कौलारू मातीच्या घराला कुलूप लागलेलं होतं. देवळात जमलो. अगदीच गरीब गाव. मी त्यांना उत्पन्न काय, रोज खाता काय, वगैरे विचारत होतो. एक माणूस बोलताना हसला आणि इतरही हसले. मी शुजूला हसायचं कारण विचारलं. तिनं ते त्या माणसाला विचारलं. त्यावर तो माणूस म्हणाला, “हे पाहुणे आम्हांला विचारताहेत- आम्ही सांगतोय. पण परिस्थिती इतकी वाईट आहे की तिचं आम्हांला हसूच येतं !”

बैठकीत चर्चा चालली होती ग्रामवनाची : के. पी. एल. कडून जमिनी परत मिळाल्या. पण त्या अशाच पंडीक ठेवायच्या काय ? जमिनीची हेळसांड झाली, म्हणून तिचा दर्जा घसरला. ती नापीक झाली. आपण नीटपणं कामं वाटून घेऊ. पाण्याचा जपून पण पुरेसा वापर करू आणि आपल्या उपयोगी पडणारी झाडं लावू. जंगलखात्याच्या पद्धतीप्रमाणं एकाच प्रकारची झाडं लावून घ्यायची नाहीत. त्यात वेगवेगळी झाडं लावू. त्या झाडांचा उपयोगही करताना त्या झाडांना, जमिनीला कायमची इजा होईल असं करायचं नाही. उलट, त्यांची जोपासना करू.... असं काय काय मीटिंगमध्ये बोललं जात होतं.

काही ठिकाणी ग्रामवनांना आकारही येऊ लागलाय.

तुंगभद्रा-प्रदूषणाचा लढा अजून अर्धवटच चालू आहे. कर्नाटक पोल्युशन कंट्रोल बोर्ड अतिशय अप्रत्यक्ष पद्धतीनं बिल्गा कंपनीला मदत होईल असं

वागत आहे. बिल्लीनी ज्या दूषित द्रव्यांची लेव्हल वाढवून मागितली होती त्याला ठाम नकार देऊन, आपण फार कडक आहोत असा बोर्डांनं आव आणला; पण पुढच्याच ओळीत, दोन्ही फॅक्टऱ्यांचे (हरिहर पॉलिफायबर्स आणि ग्रासिलीन) दूषित पाणी एकत्र करून सोडण्याच्या 'प्रयोगा'ला मान्यता दिली आहे. आणि फॅक्टरी चालवायची परवानगी काही काळापूर्वी स्थगित केली होती (तरीही फॅक्टरी राजरोस चालूच होती) तिला परत परवानगी दिली आहे.

माझ्या देखतच हिरेमठांनी आणि कांगोवींनी बंगलोरला तार पाठवायचा मसुदा तयार केला. 'लेटर फॉलोज.' अशा शेवट होता. त्यावरून या प्रकाराला आक्षेप घेण्याचं पत्र त्या रात्रीच ड्राफ्ट होणार, टाईप होणार आणि सकाळी पोस्टातही पडणार, हे मी ओळखलं होतं.

श्यामला बाहेरून आली ती एक बातमी घेऊनच : "शैलेंद्र जैनांनी बिल्ली गुपचा राजीनामा दिलाय आणि मुंबईला ते स्वतःचं काही काढताहेत." थांबून पुढं म्हणाली, "ही वॉज अ गुड मॅन. इन स्पाइट ऑफ एव्हरिथिंग ही वॉज कल्चर्ड अँड मच बेटर पर्सन दॅन एव्हरिबडी इन दॅट लॉट. ते गेल्यावर जे कुणी येतील त्यामुळं इथली परिस्थिती अधिकच बिघडेल, अशी मला भीती वाटते."

परवा धारवाडला गेलो तेव्हा तुंगभद्रा काठोकाठ भरून वाहत होती. तिचा प्रचंडपणा पहिल्यांदाच जाणवला. चहाच्या रंगाच्या त्या नदीत नलवागल गावाबाहेरच्या त्या विशिष्ट ठिकाणी कॉफीच्या रंगाचं पाणी मिसळून उठून दिसत होतं. नलवागल गावावर बिल्लीनी आईच्या मायेनं धुराचं पांघरूण घातलेलं होतं. फॅक्टरीच्या मागं ट्रीटमेंट प्लँट आहे तिथं पोहचलो. दुपारी बारा वाजताही त्या प्लँटमधला एकही पंखा चालू नव्हता. मागं गेलो होतो तेव्हा पंख्यांचे प्रचंड आवाज, खळबळून उसळ्या मारणारं पाणी यांनी ते दृश्य गजबजलेलं होतं. आता तिथं सायन्स-फिक्शनमधल्या परग्रहावर असते तशी शांतता नांदत होती.

हिरेमठ परवा घरी आले होते. गप्पा चालल्या होत्या. त्यांना म्हणालो, "तुम्हांला अमेरिकेतनं येऊन बारा वर्षे झाली. तुमच्या डोळ्यांसमोर तेव्हा जे होतं ते इथं पदरात पडलं का?"

"मच मोअर दॅन दॅट. यू सी, आय अँड अ पोलिटिकल अॅक्टिविस्ट. मी या सगळ्या गोष्टी एन्जॉय करतो. लोकांमध्ये असताना मी सगळ्यांत सुखी असतो. लोकांना मी सांगतो की, केवढी ताकद तुमच्यात दडलेली आहे. तुम्ही

अन्याय कां सहन करता ? पोलिसाला, सरकारला, या उद्योगपतींना कां घाबरता ? तुम्ही या सत्तेचे मालक आहात, रखवालदार आहात. त्यांचं चुकत असेल तर या 'माइटीएस्ट ऑफ माइटी'-ताकदवान लोकांना सांगा की, तुम्ही चुकता आहात. आपल्या हातात अहिंसात्मक लढ्याचं हत्यार आहे, ते वापरू या. लोकांना नुसत्या त्यांच्यातल्या ताकदीचं भान आलं की आपलं काम संपलं. ते उठतात, लढा देतात, आपण त्यात सामील व्हायचं. केवढा आनंद आहे हा. आय एन्जॉय दॅट."

दर वेळी माझ्या मित्रांच्या महाराष्ट्रातल्या कामाबद्दल ते खूप माहिती घेतात. उत्सुकतेनं प्रश्न विचारतात. परवा म्हणाले, "तुम्हां लोकांच्या कामात दलितांचे प्रश्न येतात. आमच्या तिथल्या कामाला अजून ते स्वरूप नाही. चळवळीत इतर अनेकांबरोबर दलितही आले. पण त्यांच्या प्रश्नांकडं आम्ही पुरेसं पाहू शकलो नाही. या उणिवेची मला बऱ्याचदा खंत वाटते. आंबेडकरांचे साहित्य मी वाचलंय, फुल्यांचं चरित्र मी माहिती करून घेतलंय. केवढं मोठं काम झालंय तुमच्या इथं. मला आमच्या कामाला ते स्वरूप द्यायची फार इच्छा आहे."

हिरेमठांना पुणे स्टेशनवर पोचवायला गेलो. मुंबईला ते निघाले होते. छोटी धरणं-मोठी धरणं, एकूण पाण्याच्या प्रश्नाबाबत काय करता येईल याविषयी एक तज्ज्ञ लोकांची बैठक होती तिला उपस्थित राहायला. परत या महिनाअखेर मुंबईलाच जनविकास आंदोलनातर्फे भिलाईत 'शंकर गुहा नियोगी' या कार्यकर्त्यांच्या हत्येनंतर उद्भवलेल्या परिस्थितीवर सर्व भारतातल्या अशा संघटनांची एक बैठक बोलावली आहे. हिरेमठ तिचे निमंत्रकच आहेत. त्याचं निमंत्रण, पार्श्वभूमी सांगणारे निबंध हे सगळं त्यांनी माझ्या हातात ठेवलं आणि म्हणाले, "मुंबईला ज्या ज्या वेळी येईन त्या वेळी पुण्याला थांबून तुमच्याकडं डोकावून जात जाईनच. आणि या जनविकासाच्या बैठकीला मुंबईला या. आपण तिथं भेटूच."

मी नकळत म्हणून गेलो, "हो, येईन नक्की."

गाडी हलल्यावर हात हलवताना लक्षात आलं की यांनी यांच्या नेटवर्कमध्ये बघता बघता आपल्याला गुंतवलं की..

(मौज दिवाळी १९९३)